

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Socialinio darbo katedra

Augustas Čičelis

Socialinio darbo studijų programa

Magistro darbas

Mažumų diskriminacijos problema ir jos įveikos galimybės Lietuvoje

Darbo vadovė: lekt. dr. Violeta Gevorgianienė

Vilnius 2007

SANTRAUKA

Specialistai pažymi, kad Lietuva išlieka viena netolerantiškiausių valstybių visoje Europoje, o nepakantumo lygis kai kurių mažumų grupių nariams yra išskirtinai didelis. Neigiamos nuostatos, stereotipai bei kylanti diskriminacija yra daugelio mažumų grupių neatsiejama kasdieninio gyvenimo dalis. Diskriminacija neigiamai veikia tiek ją patiriančių žmonių, tiek ir visos visuomenės gerovę. Lietuvoje trūksta tyrimų, nagrinėjančių diskriminacinių nuostatų bei elgesio priežastis ir pasekmes. Pastebimas integruotos mažumų sampratos stygius, taip pat sisteminio požiūrio į mažumų patiriamą atskirtį, problemas bei jų įveikos galimybes trūkumas. Tai lemia nepakankamas ar netinkamas prevencijos bei intervencijos priemonės. Tuo tarpu, šių priemonių klaidingas supratimas bei parinkimas, gali lemti jų visišką neefektyvumą ar net žalingumą. Be to, nėra ir pačios antidiskriminacinės veiklos efektyvumo bei galimybių studijų. Todėl ir buvo atliekamas šis darbas. Jo tikslas: išsiaiškinti lygių galimybių ir antidiskriminacinės veiklos specialistų turimą mažumų diskriminacijos Lietuvoje reiškinio vaizdą ir požiūrį į diskriminacijos įveikos galimybes. Jam pasiekti keliami uždaviniai: Išsiaiškinti ekspertų (1) turimas mažumų bei diskriminacijos sampratas; (2) matomą mažumų situacijos vaizdą; (3) matomas diskriminacijos priežastis ir pasekmes; (4) Lietuvos antidiskriminacinės politikos vertinimą; ir (5) matomas diskriminacijos įveikos galimybes ir būdus. Buvo atliktas kokybinis vertinamasis tyrimas. Tyrimo metodas: pusiau struktūruoto interviu kokybinė analizė. Tyrimo tikslams pasiekti buvo apklaustos keturios ekspertės, kurios buvo pasirinktos siekiant kuo plačiau apimti antidiskriminacinės politikos ir lygių galimybių veiklos praktinius lygmenis. Vienas pagrindinių atrankos kriterijų buvo plati veiklos sritis, apimanti visas mažumų grupes. Tyrimas atskleidė ekspertų turimos mažumų sampratos kompleksiskumą, pastebimą gają mažumų diskriminaciją dėl seksualinio bei etninio identiteto, diskriminacijos priežastis, pirmiausiai sietinas su ydingomis socialinėmis struktūromis, neigiamą diskriminacijos įtaką individui bei visuomenei, neigiamą dabartinės antidiskriminacinės politikos vertinimą bei matomas diskriminacijos įveikos galimybes, sietinas su švietimu ir politinės kultūros kaita. Tokios žinios leidžia nustatyti pagrindinius veiksnius efektyvaus diskriminacijos įveikos proceso formavimui.

SUMMARY

Experts state that Lithuania remains one of the most intolerant countries in Europe. Intolerance towards some specific social minorities is extremely high. Prejudices, stereotypes and discrimination are a concurrent in many minorities' daily life. Discrimination has a negative influence not only on the discriminated but also on the society as such. There is a lack of studies analyzing the causes and sequences of discriminatory beliefs and behaviors in Lithuania. There is neither a real integral conception of minorities nor a systemic approach to minorities' problems and possibilities to solve them. This ends in inaccurate preventive and interventional measures. The object of this work was to survey equal opportunities and antidiscrimination field experts' prospects of discrimination against minorities in Lithuania and approach to possibilities of overcoming discrimination. The set tasks were to survey experts' (1) concepts of minorities and discrimination; (2) prospects of situation of minorities; (3) supposed causes and sequences of discrimination; (4) evaluation of current antidiscrimination policy in Lithuania; and (5) supposed possibilities and means of overcoming discrimination. A qualitative descriptive research was made. The method: a qualitative analysis of semi-structured interview. Four experts were selected from different fields of antidiscrimination and equal opportunities policy implementation covering wide field of working issues on all minority groups. The survey has revealed experts' complex concept of minorities, vital discrimination on the grounds of sexuality and ethnicity, causes of discrimination (firstly related to social structures), negative effects of discrimination on the individual and society, negative evaluation of current antidiscrimination policy, and possibilities of overcoming discrimination through education and alternation in political culture. These results can be helpful with a view to develop effective antidiscrimination strategies.

TURINYS

PRATARMĖ	5
1. ĮVADAS	7
1.1. Mažumų ir diskriminacijos sampratos	7
1.2. Diskriminacijos paplitimas	9
1.2.1. <i>Diskriminacija Europoje</i>	9
1.2.2. <i>Diskriminacija Lietuvoje</i>	11
1.3. Diskriminacijos priežastys ir formavimasis	13
1.3.1. <i>Nuostatos ir stereotipai</i>	13
1.3.2. <i>Kategorizacija ir diskriminavimas</i>	14
1.3.3. <i>Diskriminacijos moderatoriai</i>	17
1.4. Diskriminacijos pasekmės ir įveika: homofobijos ir heteroseksizmo atvejis	21
1.4.1. <i>Homofobijos ir heteroseksizmo samprata ir pasireiškimas</i>	21
1.4.2. <i>Negatyvių seksualinių nuostatų prigimtis</i>	24
1.4.3. <i>Diskriminacijos pasekmės</i>	27
1.4.4. <i>Diskriminacijos įveikos galimybės</i>	30
1.5. Tyrimo tikslas ir uždaviniai	32
2. TYRIMO METODIKA	34
2.1. Tiriamieji	34
2.2. Tyrimo metodas ir instrumentai	35
2.3. Duomenų apdorojimas	36
3. TYRIMO REZULTATAI IR JŲ APTARIMAS	37
3.1. Mažumų samprata ir jos vartojimo problemos	38
3.2. Mažumų situacijos ypatumai ir patiriama diskriminacija	39
3.3. Diskriminacijos pasekmės	44
3.4. Diskriminacijos priežastys	46
3.5. Antidiskriminacinės politikos Lietuvoje vertinimas	48
3.6. Diskriminacijos įveikos galimybės	52
4. REZULTATŲ APIBENDRINIMAS	57
4.1. Mažumų ir diskriminacijos sampratos. Mažumų situacija Lietuvoje	57
4.2. Diskriminacijos priežastys ir pasekmės	59
4.3. Antidiskriminacinė politika Lietuvoje	60
4.4. Diskriminacijos įveikos galimybės ir būdai	62
5. IŠVADOS	63
LITERATŪRA	65
PRIEDAI	68

PRATARMĖ

Leonidas Donskis (2005) viename savo straipsnių teigia, jog nuo pat gilos senovės egzistuoja žmonių noras būti apsuptiems panašių į save ir kurti panašiujų į save bendruomenę, tačiau moderniujų individų panašumas, pasak jo, tėra „maloni saviapgaulė“. Akcentuodamas tolerancijos svarbą šiandieninėje visuomenėje, jis tęsia: „[P]alaikyti skirtingųjų bendruomenes - <...> ne valstybės išlaikomus kultūrinius ar ideologinius getus, priešiškus ar neturinčius jokių sąlyčio taškų, o aktyvias ir komunikuojančias bendruomenes – yra daug sunkiau, bet sykiu nepalyginamai humaniščiau, nei kurti panašiujų bendruomenės iliuziją. (5 p.)“

Vienas iš demokratinės visuomenės bruožų yra jos jautrumas mažumoms. Demokratinėse valstybėse daugelio mažumų teisių apsauga būna įtvirtinta įstatymais. Tačiau ne visi santykiai tarp visuomenės narių telpa į teisės rėmus.

Diskriminacija tikrai nėra naujas fenomenas – ji pasireiškėdavo visais amžiais. Mažumos ar tiesiog *kitokių* grupės dažnai patirdavo skriaudą, žymius apribojimus, bausmes, izoliaciją ar net naikinimą. Konformizmas bei žmogui būdingas daugumos išaukštinimas kūrė neigiamą įsitikinimų, nuostatų, etikečių struktūrą, kuri vedė prie įvairiais žiaurumais ir diskriminacija grindžiamos sistemos formavimosi bei raidos.

Palaipsniui daugelis įsitikinimų buvo diskredituoti, mokslas pateikė racionalius paaiškinimus bei vertinimus, tačiau nemažai nepagrįstų neigiamų nuostatų išliko iki pat šių dienų. Išsivystė naujos – žymiai subtilesnės – diskriminavimo formos, kurios dažnai yra sunkiai išskiriamos, veikia labiau pasąmonės lygmeniu ir gali būti nežinomos net patiems diskriminuojantiems (Plous, 2003).

Lietuva išlieka viena netolerantiškiausių valstybių visoje Europoje, o nepakantumo lygis kai kurių socialinių grupių nariams yra išskirtinai didelis. Ypač pabrėžtina diskriminacija dėl seksualinės bei etninės tapatybės (*Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje 2005, 2006*).

Lietuvoje trūksta tyrimų, nagrinėjančių diskriminacinių nuostatų bei elgesio priežastis ir pasekmes. Pastebimas integruotos mažumų sampratos stygius, taip pat sisteminio požiūrio į mažumų patiriamą atskirtį, problemas bei jų įveikos galimybes trūkumas. Tai lemia nepakankamas ar netinkamas prevencijos bei intervencijos priemonės. Tuo tarpu, šių priemonių klaidingas supratimas bei parinkimas, gali lemti jų visišką neefektyvumą ar net žalingumą. Be to, nėra ir pačios antidiskriminacinės veiklos efektyvumo bei galimybių studijų.

Šio darbo tikslas: išsiaiškinti lygių galimybių ir antidiskriminacinės veiklos specialistų turimą mažumų diskriminacijos Lietuvoje reiškinio vaizdą ir požiūrį į diskriminacijos įveikos galimybes. Manoma, kad tai leis giliau pažvelgti į mažumų diskriminacijos Lietuvoje reiškinį bei nustatyti pagrindinius veiksnius efektyvaus diskriminacijos įveikos proceso formavimui.

Darbas yra pradedamas teorine dalimi, kurioje kompleksiskai pristatoma mažumų diskriminacijos problema, jos psichologinės priežastys bei raida, tai pat, siekiant sukonkretinti ir susiaurinti diskriminacijos reiškinį, aptariamas homofobijos bei heteroseksizmo atvejais, pristatant neigiamą diskriminacijos įtaka bei įveikos galimybes, kurios iš esmės gali būti pritaikomos ir kitų diskriminacijos apraiškų atvejais. Antrojoje dalyje pristatoma atlikto *Mažumų diskriminacijos problemos ir jos įveikos galimybių Lietuvoje* tyrimo metodika, trečiojoje ir ketvirtojoje pateikiami bei aptariami tyrimo rezultatai.

1. ĮVADAS

1.1. Mažumų ir diskriminacijos sampratos

Neretai *mažumų* sąvoka yra suprantama kaip apjungianti tik etnines bei rasines mažumas; pavyzdžiui, Thornberry ir Estebanez (2004) savo knygoje „Minority rights in Europe“, teigdami, kad mažuma – tai bet kuri gyventojų grupė sudaranti mažiau nei pusę nacionalinės visuomenės visumos, priduria, kad ji turi pasižymėti bendromis etninio, religinio ar kalbinio pobūdžio charakteristikomis, kurios skirtų šią grupę nuo likusios visuomenės dalies. Visgi socialinė (o taip pat ir teisinė) mažumos samprata yra kur kas platesnė. Be to, šiuo metu socialiniuose moksluose apskritai retai kada tiesiogiai remiamasi visuomenės proporcija, siekiant vieną ar kitą grupę priskirti mažumai.

Abramavičiūtė ir kt. (2004) teigia, kad mažumas galima apibrėžti kaip „savitas socialines grupes pagal *n* požymį, priklausančias kategorijoms, kuriomis visuomenė suvokia savo sudėtį ir skirtumus“ (p. 5). Autorių teigimu, tos kategorijos gali būti skirtingo įsisąmoninimo lygmens. Mažumos – tai tokios grupės, kurioms priskiriami bruožai visuomenėje yra „netipiški“ (kartais netoleruoti). Mažumos ir daugumos santykiai dažnai yra problemiški, nes mažumos socialinė raiška dažnai yra ribojama (Abramavičiūtė ir kt., 2004).

Kasatkinos (2004) teigimu, prielaidos mažumos identitetui formotis atsiranda tada, kai visuomenė tam tikras charakteristikas išskiria kaip ypatingą bruožą. Iš esmės bet koks bruožas tam tikroje visuomenėje ar tam tikru laikotarpiu gali būti imtas laikyti „netipišku“. Mažumų sampratoje yra svarbus yra dar ir nelygybės kriterijus.

Pagal Wirth (145, cit. Pagal Kasatkina, Leončikas, 2003: 59-60 p.), „mažuma yra žmonių bendruomenė, savo fiziniais ar kultūriniais bruožais išsiskirianti iš kitų visuomenės narių, tarp kurių gyvena. <...> [M]ažuma dažnai patiria neteisingumą arba jaučiasi kolektyvinės diskriminacijos objektu.“

Kasatkinos ir Leončiko (2003) teigimu, mažumos terminas sociologijoje būtent ir yra daugiau siejamas su nelygybe bei socialinėmis stratomis nei tiesiogiai su grupės dydžiu. Mažuma tampa socialinė grupė, kuri patiria nelygbę ar diskriminaciją ir neturi realios galimybės ją įveikti. Svarbiausias veiksnys, vertinant nelygbę, yra asmeniniai grupės narių išgyvenimai bei savo situacijos supratimas, nes lygybei bei nediskriminacijai užtikrinti neužtenka formalių sąlygų. Pasak Kasatkinos ir Leončiko (2003), šiuolaikinėje demokratijoje institucionalizuota diskriminacija nebėra tokia žymi, o kai kuriose sferose ji praktiškai neegzistuoja. Įvairios diskriminacijos raiškos dabartinėse visuomenėse dažnai yra išstumiamos į neformalaus elgesio sritis, o nelygybė reiškiasi socialinėje sąveikoje.

Būtent dėl to, kad mažumų apibrėžimas apima ir nelygybės bei socialinės hierarchijos aspektus, kartais yra siūloma vengti mažumų termino vartojimo politiniame kontekste. Iš tiesų mažumų samprata neišvengiamai verčia kalbėti apie diskriminacijos reiškinių.

Diskriminacija tradiciškai apibrėžiama kaip nepagrįsti negatyvūs veiksmai, pažeidžiantys individų ar jų grupių lygiateisiškumą (Dovidio, Michelle, 2005). Kitaip tariant, diskriminuoti – tai elgtis su žmonėmis skirtingai, negatyviai bei jiems nepalankiai dėl asmeninių jų charakteristikų. Pastarosios paprastai apima lytį, rasinę bei etninę prigimtį, religiją bei įsitikinimus, negalią, amžių bei lytinę orientaciją (Marsh, Sahin-Dikmen, 2002). Iš tiesų šios charakteristikos apibūdina ne tik individus, jos tinka ir pagrindinėms atskirties arba mažumų grupėms apibrėžti. Kiek keistai gali atrodyti lyties aspektas, visgi daugelyje sričių moteris galima apibūdinti kaip mažumą dėl jų nepakankamų galimybių ir atskirties.

Europos sąjungos direktyvos apibrėžia keturias neteisėtas diskriminacijos formas: tiesioginė diskriminacija, netiesioginė diskriminacija, priekabiavimas ir nurodymai diskriminuoti. Tiesioginė diskriminacija pasireiškia tada, kai su vienu asmeniu yra elgiamasi mažiau palankiai nei su kitu vienodoje situacijoje dėl neleistinų priežasčių (amžiaus, lyties, rasės, seksualinės orientacijos ir kt.). Tuo tarpu, netiesioginė diskriminacija pasireiškia tada, kai tam tikros rasinės ar etninės prigimties, religijos ar įsitikinimų, amžiaus ar lyties, negalios ar seksualinės orientacijos asmuo dėl akivaizdžiai neutralių sąlygų, veiksnių ar veiklos atsiduria nepalankioje padėtyje (nebent taip būtų atsitikę dėl aiškiai įstatymais apibrėžto tikslo ir būtų būtina bei būdinga to tikslo siekimui). Priekabiavimas – tai nepageidaujamas elgesys, kuriuo siekiama pažeisti asmens orumą ir sukurti jam priešišką, žeminančią bei žeidžiančią aplinką. Ir pagaliau nurodymas diskriminuoti reiškia duoti nurodymus trečiam asmeniui diskriminuoti dėl direktyvose apibrėžtų neleistinų priežasčių (*Equality, Diversity and Enlargement*, 2003).

Pastebima, jog diskriminacija gali kilti iš blogų arba gerų paskatų, sąmoningai arba nesąmoningai, teisėtai arba neteisėtai, susietai arba nesusietai su reikšmingu sėkmės veiksmu. Nepaisant jos pasireiškimo formos, jos poveikis visada yra vienodas. Viena žmonių grupė grupinio identiteto, socialinės kategorijos, stigmos ar jai priskirtų charakteristikų pagrindu yra pastatoma į mažiau palankią situaciją nei kita, apribojant pirmosios galimybes veikti bei pelnyti sėkmę (Dipboye, Colella, 2005).

Diskriminacija pasireiškia įvairiais lygiais – kultūriniu, socialiniu, instituciniu ar individo. Dėl savo sudėtingo ir įvairaus priežastingumo bei apraiškų, diskriminacija bei jos suvokimas ir šiuo metu išlieka vienas dominuojančių veiksnių daugelio mažumų narių gyvenime Europos bei Šiaurės Amerikos šalyse. Šių grupių nariai tradiciškai buvo nepakankamai atstovaujami ir socialiai, politiškai bei ekonomiškai ribojami (Dovidio, Michelle, 2005).

1.2. Diskriminacijos paplitimas

Šioje dalyje bus aptariamas diskriminacijos paplitimas bei jo rodikliai Lietuvoje ir Europoje. Pastarąją apsiribota todėl, kad platesnis kontekstas būtų jau pernelyg platus; be to, būtų sunku pagrįsti tik tam tikrų kitų pasaulio dalių diskriminacijos rodiklių pasirinkimą, o likusiųjų ignoravimą. Lietuva bent jau fiziškai yra labiausiai susieta su Europa.

1.2.1. Diskriminacija Europoje

Turbūt geriausiai diskriminacijos situaciją Europoje atspindi *Eurobarometro* tyrimai, taigi toliau pateikiama informacija pagrįsta ir remiasi 57-tojo Eurobarometro tyrimo, atlikto 2002 metais penkiolikoje tuometinių Europos Sąjungos narių, duomenimis, apibendrintais Marsh ir Sahin-Dikmen (2002).

Išskiriama, jog Europoje 2002 metais dažniausiai žmonės teigė patyrę diskriminaciją dėl savo amžiaus – daugiau nei 5 proc. apklaustųjų. Kiek mažiau – 3 proc. apklaustųjų – buvo diskriminuojami dėl etninės bei rasinės kilmės, po 2 proc. – dėl religijos ar įsitikinimų, fizinės negalios, mokymosi sunkumų ar psichinės negalios, bei apie 1 proc. – dėl seksualinės orientacijos. Šie rodikliai iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti labai nedideli, tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, jog jie atspindi visas tyrime dalyvavusių šalių populiacijas. Taigi kiekvienas rodiklis turėtų būti interpretuojamas, susiejant jį su tam tikra atskira visuomenės grupe (etnine, rasine, seksualine mažuma, žmonėmis su negalia ir t.t.). Pavyzdžiui, laikoma, jog Didžiojoje Britanijoje etninės ir rasinės mažumos sudaro apie 6 proc. jos piliečių, taigi, jeigu 2,7 proc. generalinės visumos teigia patiriantys diskriminaciją dėl savo etninės ar rasinės kilmės, tai sudaro apie 45 proc. šios mažumos grupės. Taigi, taip vertinant, diskriminacijos rodikliai tikrai nebeatrodo maži.

Gana sunku duomenis lyginti pagal šalis, nes, nors ir buvo apklausta daug respondentų, patyrusiųjų diskriminaciją dalis bendrame kontekste buvo maža. Visgi išskiriama, jog dažniausiai žmonės pažymėjo patyrę diskriminaciją dėl amžiaus Britanijoje, Švedijoje bei Suomijoje, o rečiausiai – Portugalijoje ir Austrijoje. Olandijos, Liuksemburgo bei Prancūzijos gyventojų daugiausia patyrė diskriminaciją dėl rasės, tuo tarpu Ispanijos, Italijos, Suomijos bei Airijos – mažiausiai. Tačiau pastebima, kad pastarieji duomenys labiau siejasi su skirtingu rasinių mažumų paplitimu šalyse.

Įdomu, jog 15-24 metų respondentai penkis kartus dažniau nei 65 metų ir vyresni bei du kartus dažniau nei visi kiti pažymėjo patyrę diskriminaciją dėl amžiaus, nes paprastai ši diskriminacija yra siejama su vyresnio amžiaus žmonėmis.

Pastebėta priklausomybė tarp pranešimo apie patirtą diskriminaciją ir išsilavinimo, t.y., kuo aukštesnio išsilavinimo buvo respondentai, juo dažniau jie pranešė apie patirtą prievartą. Vertinant rodiklius pagal respondentų politines pažiūras, dažniau diskriminaciją dėl rasinės bei etninės kilmės ir seksualinės orientacijos teigė patyrę tie, kurie save identifikavo labiau su politine kaire nei su dešine. Marsh ir Sahin-Dikmen (2002) pažymi, kad šie duomenys gali atspindėti ne tiek realaus prievartos patyrimo skirtumus, kiek vertybių ir sugebėjimo atskirti diskriminaciją, pripažinti, kad ji egzistuoja, neatitikimus.

Taip pat minėto Eurobarometro tyrimo metu buvo tiriamos nuostatos dėl paties diskriminacijos reiškinių. Pažymima, kad labiausiai yra paplitusi nuomonė, jog diskriminacija dažniausiai yra neteisinga, tai yra, daugumoje atvejų nėra pateisinama. Šalių vidurkis sudarė 82 proc. iš galimų 100 proc., kurie reikštų, kad diskriminacija yra visada nepateisinama. Prasčiausiai pasižymėjo Vokietijos gyventojai, kurie mažiausiai smerkė diskriminacinę elgesį. Skirtingų diskriminacijos apraiškų pateisinimas mažai kuo tesiskyrė. Paprastai tie žmonės, kurie smerkė vieną diskriminacijos apraišką, pasisakė ir prieš kitas. Vėlgi, pastebėta, jog žmonės, identifikavęsi su politine kaire, buvo labiau linkę nepateisinti diskriminacijos nei tie, kurie identifikavosi su dešine arba iš viso nenurodė savo politinių pažiūrų (Marsh ir Sahin-Dikmen, 2002).

Kito tyrimo metu europiečiai iš tų pačių 15 valstybių pagal nuostatas dėl įvairių mažumų (tačiau visgi labiau akcentuojant rasines bei etnines mažumas) buvo suskirstyti į keturias grupes: aktyviai tolerantiškus, pasyviai tolerantiškus, ambivalentiškus ir netolerantiškus.

Nustatyta, kad aktyviai tolerantiški asmenys sudarė 21 proc. šių valstybių populiacijos. Jie buvo apibrėžti kaip nesijaučiantys trikdomi asmenų iš įvairių mažumų grupių ir manantys, jog mažumų grupės praturtina visuomenę. Taip pat jie nereikalavo kultūrinės asimiliacijos. Šie asmenys nepalaikė priverstinės imigrantų repatriacijos bei įvairių jų laisvių suvaržymo. Jie labiausiai palaikė antirasistinę politiką. Aktyviai tolerantiški žmonės paprastai buvo aukštesnio išsilavinimo bei optimizmo lygio nei apklaustųjų vidurkis.

Daugiausia – 39 proc. – populiacijos apėmė pasyviai tolerantiški žmonės, kurie teigiamai žiūrėjo į mažumas, tačiau nepalaikė jų politikos. Jie nesijautė trikdomi mažumoms priklausančių asmenų bei jų grupių; manė, jog mažumos gali praturtinti visuomenę, ir nenorėjo, kad šios atsisakytų savo kultūros ir ją visiškai pakeistų daugumos kultūra. Pasyviai tolerantiškieji neparodė palaikymo nei antirasistinei politikai, nei imigrantų repatriacijai.

Žmonės, priskirti ambivalentiškiesiems, – 25 proc. Europos Sąjungos populiacijos – turėjo prieštaringas nuostatas dėl mažumų grupių. Jie nematė, kaip mažumos galėtų praturtinti visuomenę, ir norėtų šių asimiliacijos, tačiau taip pat nesijautė mažumų trikdomi. Jie nepalaikė antirasistinės politikos. Thalhammer ir kt. (2001) pažymi, kad toks ambivalentiškumas paprastai neturi jokių pasekmių (nei teigiamų, nei neigiamų).

Galiausiai, 14 proc. populiacijos sudarė žmonės, priskiriami netolerantiškųjų kategorijai, išreiškiantys stiprias neigiamas nuostatas dėl mažumų. Jie jautėsi trikdomi asmenų, priklausančių įvairioms mažumų grupėms, ir manė, kad mažumos neturi jokios teigiamos įtakos visuomenės aplinkai. Jie troško mažumų asimiliacijos, taip pat rėmė priverstinę imigrantų repatriaciją bei ypač žymius jų laisvių suvaržymus. Netolerantiškieji paprastai buvo žemesnio išsilavinimo bei optimizmo lygio nei apklaustųjų vidurkis (Thalhammer ir kt., 2001).

Taigi, apibendrinant šio tyrimo duomenis, galima pastebėti, jog senosiose Europos Sąjungos narėse tolerantiškų žmonių yra žymiai daugiau nei netolerantiškų. Ryškų polinkį diskriminuoti išreiškė 14 proc. respondentų. Aišku, ir toks rodiklis yra gana žymus bei keliantis susirūpinimą. Pastebėti tam tikri skirtumai tarp šalių. Thalhammer ir kt. (2001) pažymi, kad daugiausia netolerantiškų (27 proc.) bei ambivalentiškų (43 proc.) ir mažiausiai aktyviai tolerantiškų (vos 7 proc.) buvo išskirta Graikijoje. Ypatingu tolerantiškumu pasižymėjo Švedijos bei Suomijos gyventojai.

Toliau bus apžvelgiami Lietuvoje atliktų tolerancijos tyrimų duomenys. Kol kas yra labai mažai Lietuvai ir kitoms Europos Sąjungos narėms bendrų tyrimų, kuriuose būtų remiamasi tokiais pačiais kriterijais, tad ir tiesiogiai gretinti rodiklius yra labai sudėtinga. Be to, Lietuvoje atlikta ypač nedaug nuodugnių tyrimų, kurie pasižymėtų aukštu reprezentatyvumu. Dėl šių priežasčių Lietuvos diskriminacijos rodikliai bus dėstomi atskiru poskyriu.

1.2.2. Diskriminacija Lietuvoje

Specialistai pažymi, kad Lietuva išlieka viena netolerantiškiausių valstybių Europoje (*Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje*, 2006). Nepakantumas kai kurių mažumų atstovams didėja, o jei ir nedidėja, tai išlieka išskirtinai aukštas.

2005 metais atlikto tyrimo duomenimis, tolerancija, kaip ugdytina savybė, Lietuvos gyventojams tampa vis mažiau svarbi. Pažymima, jog ją akcentavo tik vos daugiau nei pusė apklaustųjų. Per penkiolika nepriklausomybės metų žymiai sumažėjo tolerancija kitos kilmės ar kultūros asmenims. Nenorinčiųjų gyventi kaimynystėje su bet kuriais kitataučiais dalis išaugo nuo 9 iki 20 proc., su žydais – nuo 18 iki 31 proc., su musulmonais – nuo 31 iki 51 proc., su imigravusiais dėl darbo asmenimis – nuo 15 iki 34 proc., o su romais – nuo 59 iki 70 proc.. Toks padidėjimas vargu ar gali būti paaiškinamas kokiais nors atskirais įvykiais, nes nepakantumas augo gana nuosekliai, be to, visoms mažumų grupėms kartu.

Pastebima, kad didėjo nepakanta ir kitoms socialinėms grupėms, ne tik žalingo elgesio asmenims (priklausomiems nuo alkoholio, narkotikų, teistiesiems), bet ir daugiavaikėms šeimoms. 1999 metais šalia daugiavaikių šeimų nenorėjo gyventi 12 proc. Lietuvos populiacijos, o 2005

metais – jau proc. Stigma persekioja asmenis, sergančius AIDS: šalia jų nenorėtų gyventi 70 proc. apklaustųjų (*Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*, 2006).

Pažymima, kad homoseksualūs žmonės buvo bene vienintelė mažumos grupė, kuriai pakantumas bent šiek tiek išaugo. Visgi, didesnis pakantumo augimas pastebimas iki 1999 metų, nuo kurių jo lygis išliko praktiškai nepakitęs. 2005 metais siekį išvengti jų kaimynystės išreiškė net du trečdaliai (66 proc.) Lietuvos gyventojų (*Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*, 2006). Kito tyrimo metu homoseksualumą pateisinančioje skalėje Lietuvos gyventojai tesurinko 1,86 balo iš 10 galimų; šiek tiek liberalesnis buvo jaunimas, surinkęs 2,68 balo, tačiau ir jis liudija menką tolerantiškumą. Pastebima, kad jaunuomenės tarpe pasitaiko ir tokių, kurie grasina susidoroti su homoseksualiais asmenimis (Jankauskaitė, 2003). Jankauskaitė (2003) ištyrė, kad akademinį Lietuvos jaunimą galima apibūdinti kaip saikingai homofobišką, visgi net apie 89 proc. studentų yra daugiau ar mažiau homofobiški.

2003 metais atlikto tyrimo duomenimis, apie 31 proc. gyventojų mano, kad tik visiškas homoseksualių žmonių nebuvimas nekeltų problemų Lietuvos visuomenei, daugiau nei 42 proc. nurodė, kad problemų nekeltų 5 proc. homoseksualų. Tiesa, tas pats tyrimas parodė, jog trigubai mažiau žmonių nei minėtame 2005 metų tyrime (22 proc.) nenorėtų gyventi šalia homoseksualios orientacijos žmonių, tačiau šiame tyrime respondentai galėjo iš visų grupių pasirinkti tik tris ir dauguma jų rinkosi *narkomanus*, *alkoholikus*, *anksčiau teistus* ir *sergančius AIDS*, taigi *čigonai* ir *homoseksualistai* užėmė penktą ir šeštą vietas, o visos kitos grupės buvo žymiai rečiau nepageidaujamos (*Lietuvos tolerancijos profiliai*, 2003).

Pastebėta, kad nepakantumas kitokios kultūros ar tautybės asmenims yra labiausiai būdingas vyresniems žmonėms, taip pat turintiesiems žemesnį išsilavinimą bei mažesnes pajamas. Netoleranciją asmenims, priklausantiems nuo alkoholio ar narkotikų bei teistiesiems dažniausiai išreiškė aukštesnio išsilavinimo bei didesnių pajamų respondentai, kurie labiausiai akcentavo tolerancijos svarbą. Kaimo vietovių gyventojai pasižymėjo ypatingai aukštu nepakantumu homoseksualiems asmenims bei žmonėms, sergantiems AIDS.

Nevienodu pakantumu pasižymėjo skirtingų kultūrų bei politinių pažiūrų Lietuvos gyventojai. Skirtumai nebuvo labai žymūs, visgi tolerantiškiausi buvo lietuviai, o mažiausiai tolerantiški lenkai. Aukštu bendru tolerantiškumu išsiskyrė Liberalų ir centro sąjungos šalininkai, tuo tarpu mažiausiai tolerantiški – Lenkų rinkimų akcijos rėmėjai. Galbūt skamba kiek paradoksaliai, tačiau daugiausia pastarųjų (net 47 proc., kai bendras vidurkis – 20 proc.) nenorėtų gyventi šalia kitataučių bendrapiliečių. Taip pat dideliu nepakantumu pasižymėjo Krikščionių demokratų partijos rėmėjai; be to, mažiausiai jų – tik 37 proc. – akcentavo tolerancijos ugdymo svarbą. Tolerancijos svarbą labiausiai akcentavo Lenkų rinkimų akcijos šalininkai, nors patys ja vadovavosi mažiausiai (*Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*, 2006).

Europos Sąjungos ekspertai pažymi, kad susirūpinimą kelia menkas Lietuvos valstybės dėmesys diskriminacijos problemai, neįgyvendinamos priemonės kovai su ja, besitęsiantys antisemitizmo atvejai, žiniasklaidos kurstoma neapykanta tam tikrų mažumų nariams. Žmogaus teisių stebėjimo instituto specialistų teigimu, ypatingai netolerantiška yra ne tik Lietuvos plačioji visuomenė, bet ir jos atstovai valdžioje, apskritai turintys menką supratimą apie žmogaus teises (*Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje, 2006*).

Toliau bus rašoma apie diskriminacijos psichologines priežastis bei formavimąsi, kurių supratimas yra ypatingai svarbus siekiant geriau pažinti patį diskriminacijos reiškinių ir jo įveikos galimybes.

1.3. Diskriminacijos priežastys ir formavimasis

1.3.1. Nuostatos ir stereotipai

Diskriminacijos pasireiškimui individo lygmeniu suprasti pirmiausia vertėtų išsiaiškinti tris esminius šio proceso veiksnius, kurie angliškai apibrėžiami kaip *attitude*, *prejudice* ir *stereotype*. Paskutinytis, kaip tarptautinis žodis, turi tikslų atitikmenį lietuvių kalboje – *stereotipas*. Kiek sudėtingiau yra atskirti pirmuosius du. *Attitude* turbūt tiksliausia būtų apibrėžti kaip *nuostata*, o *prejudice* – kaip *išankstinę nuostata*. Dabar apie kiekvieną jų atskirai.

Nuostatos (*attitudes*) – tai ilgalaikės atminties struktūros, kurios yra aktyvuojamos susidūrus su nuostatų objektu ar apie jį galvojant (Tourangeau, Rasinski, 1988 cit. pagal Herek, 2000). Paprastai jos jungia kognityvinį bei emocinį elementus. Kognityvinis susideda iš specifinių minčių bei įsitikinimų apie objektą, į kurį yra nukreiptos nuostatos. Kognityvinio proceso metu žmonės yra skirstomi į vidines ir išorines grupes (sugebėjimas suskirstyti žmones pagal tam tikrus požymius), taip pat daromos generalizacijos, apibendrinimai apie tam tikrų atskirų grupių narius. Emocinis nuostatų komponentas reiškia jausmus bei emocijas, siejamas su objektu, į kurį yra nukreiptos nuostatos. Vidinės grupės kognityvinė ir emocinė orientacija paprastai dera tarpusavyje, tačiau ne visada. Kartais emocijos gali būti žymiai labiau neigiamos nei mintys ar įsitikinimai apie kitos grupės narius (Dovidio, Michelle, 2005).

Išankstinės nuostatos (*prejudice*), kaip jau ir pasako pats pavadinimas, yra išankstinis ir dažniausiai neigiamas nusistatymas apie kitas grupes arba asmenis, kurie, manoma, joms priklauso. Tai nėra tiesiog nuomonės ar įsitikinimų išraiška, tai – požiūris, laikysena apimanti įvairius jausmus, tokius kaip panieka, antipatija bei neapykanta (Plous, 2003). Išankstinių nuostatų vaidmuo

žmonių gyvenime yra ypač ryškus. Jos pateikia tam tikrą vertinimo sistemą, kuri praneša, ar aplinkoje atsidūrę žmonės yra geri ar blogi, o taip pat nulemia atitinkamų veiksmų aplinkinių atžvilgiu pasirinkimą. Išankstinės nuostatos atsispindi bendroje mūsų vertinimo sistemoje. Jos gali būti lydimos emocinių reakcijų, tokių kaip išgąstis ar panika (Dovidio, Michelle, 2005). Ten, kur slypi išankstinės nuostatos, netrunka pasireikšti ir stereotipai.

Stereotipas – tai įsitikinimų apie tam tikrą grupę ar jos narius generalizuota visuma; įsitikinimų, kurie yra nepagrįsti ir dažniausiai klaidingi, nes jie atspindi įdingus mąstymo procesus: pernelyg didelį apibendrinimą, nelankstumą, faktų klaidingą vertinimą bei pritaikymą, neigiamų išankstinių nuostatų bei diskriminacinio elgesio racionalizaciją, „pateisinimą“. Vietoj to, kad parodytų bendrą orientaciją dėl grupės, stereotipai išreiškia tam tikrą vieną iš anksto paruoštą savybių bei vaidmenų rinkinį. Kadangi stereotipai veikia kaip nuoseklios mąstymo schemas, jie iš pagrindų įtakoja tai, kaip yra priimama, apdorojama, saugoma bei atgaminama informacija apie tam tikrą grupę ar jos narius (Dovidio, Michelle, 2005). Plous (2003) pažymi, kad stereotipai tampa vis mažiau pastebimi, žmonės dažnai jais naudojasi, patys to nesuvokdami. Kai stereotipai yra aktyvuojami, jie gali veiksmingai įtakoti socialinį suvokimą bei elgesį. Suaktyvinti stereotipai paprastai vieke taip, kad patvirtintų ir išlaikytų stereotipines savybes bei kitus įdingus darinius. Žmonės paprastai nėra linkę ieškoti ir priimti informacijos, kuri galėtų paneigti jų turimus stereotipus. To pasėkoje, stereotipai išlieka ypač atsparūs pokyčiams (Dovidio, Michelle, 2005).

Stereotipai ir išankstinės nuostatos turi labai daug panašumų. Tiek vieni, tiek ir kiti apjungia emocines bei kognityvines reakcijas. Abeji neturi būti sąmoningai pasirinkti ar patvirtinti, kad būtų veiksmingi. Jie gali veikti tiek nesąmoningai, besąlygiškai, tiek ir sąmoningai, kontroliuojamai. Taip pat jie turi daug funkciinių panašumų: abu yra patvarios, ilgalaikės žmonių charakteristikos, gali būti automatinio pobūdžio, gali teikti socialinę naudą, yra kintantys, įtakojami kitų socialinių struktūrų. Galiausiai ir stereotipai, ir išankstinės nuostatos remiasi kategoriniu mąstymu apie kitus.

1.3.2. Kategorizacija ir diskriminavimas

Diskriminacija individo lygiu atsiranda atpažinus, jog žmonės priklauso skirtingoms socialinėms grupėms. Žmonių priskyrimas tam tikrai grupei vadinamas socialine kategorizacija. Iš jos perspektyvos, efektyviam žmogaus funkcionavimui yra būtinas vienas universalus jo suvokimo aspektas – sugebėjimas spontaniškai ir be didesnių pastangų skirstyti žmones į mažesnes reikšmines kategorijas. Socialinėje kategorizacijoje labai reikšminga yra tai, ar asmuo yra priimamas kaip unikalus individas, suvokiančiojo grupės (kitai – *vidinės*) narys ar kitos (*išorinės*) grupės narys. Pastebima, jog žmonės yra dažniau linkę susidaryti išpūdį apie kitus, remdamiesi tam tikrai grupei, o ne individui būdingais bruožais, nes tai yra paprasčiau ir veiksmingiau, reikalauja mažiau

pastangų. Tokiu būdu gaunama informacija gali skatinti stereotipų formavimąsi bei juos stiprinti (Dovidio, Michelle, 2005).

Kaip vyksta skirstymas į kategorijas, Plous (2003) pademonstravo geometrinių figūrų sekos pavyzdžiu, kurių pirma yra kvadratas, o paskutinė – rombas. Tarp jų pateikiamos tarpinės pozicijos – kaip sukamas kvadratas palaipsniui tampa rombu. Šios tarpinės pozicijos nepatenka į kitą mums atpažįstamą kategoriją, todėl yra tiesiog priskiriamos pirmajai arba paskutinijai (pavyzdžiui, „pasuktas kvadratas“ ar „išcentruotas rombas“). Socialiniame kontekste tas pats vyksta su mišrios rasės, biseksualių polinkių žmonėmis bei kitais, kurie yra sunkiau kategorizuojami.

Kategorizacija yra būtina žmogaus mąstymo dalis, tačiau dėl to, jog tokios savybės kaip rasė, amžius ar netgi lytis bei seksualumas yra kontinuumai, socialinėmis etiketėmis tėra apibrėžiama tik apytikslė reikšmė. Be galo sunku būtų sugalvoti tokias dvi kategorijas, kurios neperdengtų viena kitos, o turėtų ryškias jas skiriančias ribas. Nėra tokių ribų tarp *naktis* ir *diena*, *jaunas* ir *senas*, *žmogus* ir *aplinka*. Nepaisant to, jog skaidymas į kategorijas daugeliu atveju yra labai naudingas, jis taip pat gali būti ir be galo žalingas. Taip atsitinka, kai sukuriamos ryškios ribos tarp savęs ir aplinkos – gamtos, gyvūnų bei kitų žmonių (Plous, 2003).

Viena pagrindinių socialinės kategorizacijos formų – tai žmonių skirstymas į vidinių ir išorinių grupių narius. Tai sudaro tendenciją skirtingam asmenų vertinimui. Žmonės, priklausantys tai pačiai grupei, paprastai yra vertinami palankiau nei tie, kurie priklauso kitoms grupėms. Tokia tendencija pasireiškia automatiškai ir yra labiausiai būdinga prototipiniams grupės nariams (Dovidio, Michelle, 2005).

Socialinė kategorizacija taip pat iš esmės lemia tai, kaip yra priimama ir suvokiama informacija apie kitus asmenis. Kai žmonės yra suskirstomi į grupes, faktiniai skirtumai tarp tos pačios grupės narių dažnai yra minimizuojami ir gali būti iš viso ignoruojami, susidarant įspūdį apie asmenį ar priimant tam tikrus su juo susijusius sprendimus. Tuo tarpu apibendrinti skirtumai tarp grupių yra nepaprastai išdidinami ir sureikšminami. Plous (2003) tai vadina *asimiliacija* ir *kontrastu*. Tokiu būdu sukuriama mąstymo strategija, kuri prireikus visada pateikia atsakymus, kuo vidinės grupės nariai yra panašūs vieni į kitus ir skiriasi nuo išorinės grupės narių.

Svarbi kategorinio mąstymo pasekmė yra polinkis iškraipyti suvokimą, veikiant asimiliacijos ir kontrasto mechanizmams. Kaip tai vyksta, pademonstruoja Krueger ir Clement (1994, cit. pagal Plous, 2003) atliktas tyrimas. Jo metu žmonių buvo prašoma įvertinti kelias dienos temperatūras gretimame mieste. Rezultatai parodė, jog skirtumas tarp nurodytos temperatūros lapkričio 15 ir to paties mėnesio 23 dienoms buvo mažesnis nei tarp nurodytos temperatūros lapkričio 30 ir gruodžio 8 dienoms. Abu laiko intervalai apėmė aštuonias dienas, ir tikrovėje temperatūros pokyčiai pirmuoju atveju nebuvo mažesni nei antruoju, tačiau respondentai nusprendė kitaip; todėl, jog

vidutinė lapkričio mėnesio temperatūra yra mažesnė už vidutinę gruodžio temperatūrą. Panašiai kategorizacija vyksta ir socialiniame kontekste.

Kategorizacija taip pat lemia tam tikrų emocijų reakcijų atsiradimą. Jos gali pasireikšti santykiuose su kitos grupės nariais (pavyzdžiui: baimė, nepasitikėjimas ir kt.) arba pačioje vidinėje grupėje (dėl susvetimėjimo, nepasitikėjimo, priešiško ir pan.). Vertinimo, kognityviniai bei emociniai procesai, jų ypatumai gali sudaryti pagrindą labiau diferencijuotų reakcijų į tam tikras grupes susiformavimui. Tai lemia tiksliai apibrėžtų stereotipų bei emocijų reakcijų atsiradimą.

Socialinė kategorizacija įtakoja stereotipų formavimąsi. Šie atsiranda kaip siekimas žinoti, numanyti ir kontroliuoti aplinką. Vos tik pasireiškus kategorizacijai, kitos grupės nariai yra matomi kaip vienodi ar labai panašūs vieni į kitus (*homogeniškumo efektas*), turintys bendras charakteristikas. Dažnai šios savybės yra pernelyg išryškintos ir užkoduojamos stereotipais, nes toks suvokimas suteikia stabilų paaiškinimą bei nuspėjamumo pojūtį. Kai kurių stereotipų turinys yra įtakojamas skirtingų grupių vaidmenų bei statusų visuomenėje ir yra skirtas šiems skirtumams pateisinti bei išsaugoti (Dovidio, Michelle, 2005).

Homogeniškumo efektas dažnai kyla dėl labai riboto vidinės grupės narių kontakto su išorinės grupės nariais, tačiau vargu, ar jį galima būtų paaiškinti vien tik tuo. Kai kuriais atvejais netgi gana intensyviai sąveikaujančių grupių nariai išsaugo homogenizuojančias nuostatas dėl vieni kitų. Pastebima, kad labiau suasmeninama yra informacija apie tuos žmones, su kuriais grupės narys planuoja turėti ryšių ateityje (Ostrom ir kt., 1993).

Brewer (1999) teigia, kad daugelis diskriminacijos formų gali atsirasti pirmiausia ne dėl neapykantos išorinėms grupėms, o dėl teigiamų emocijų, siejamų su vidine grupe (pasitikėjimo, priėjimo, žavėjimosi ir kt.). Tai vadinama *grupės šališkumu* arba *favorizmu*. Pastebima, kad jis gali pasireikšti grupėje, suformuotoje praktiškai bet kokių pagrindų. Žmonės, pasidalinę į grupes, labai greitai su jomis tapatinasi ir yra linkę vertinti savo grupę kaip pranašesnę bei siekti išlaikyti šį pranašumą.

Pastebima, kad siekimas priklausyti grupei bei jos šališkumas yra labiau būdingas asmenims su polinkiu į aukštą savęs vertinimą, nes taip siekiama apsaugoti nuo jo praradimo. Žmonės iš dalies palaiko savigarbos lygį identifikuodamiesi su tam tikra grupe ir laikydamiesi nuostatų, jog grupė, kuriai jie priklauso, yra geresnė už kitas. Kai yra pajaučiama grėsmė asmeninei savigarbai ar ji koku nors būdu nukenčia, padidėja išankstinių nuostatų bei stereotipų pasireiškimo tikimybė. Vidinės grupės nariai siekia pakelti savo savivertę, nuvertindami kitos grupės narius (Plous, 2003).

Jones ir kt. (1984, cit. pagal Dovidio, Michelle, 2005) teigimu, bet kuri visuomenė turi tam tikras įtvirtintas (tačiau dažniausiai žodžiais neišreikštas) taisykles, kurios nurodo, kaip jos nariai turėtų jaustis ir reaguoti dėl kitų narių, kurie turi tam tikrą *nukrypimą*. Šios taisyklės gali apibrėžti tokius jausmus kaip išgąstis, pasibjaurėjimas, pyktis, o taip pat gailestis, globėjiški jausmai ir kt.

Taigi, jeigu žmonės išskiria individą kaip pažeidžiantį tam tikras vidinės grupės normas, jie gali išreikšti pasibjaurėjimą ar panašius jausmus, kurie galiausiai lemia to individo izoliaciją ir vengimą. Tokios reakcijos yra tipiškos stigmų išraiškai. Čia jausmai ir sprendimai nebūtinai yra (o daugeliu atveju nėra) adekvatūs situacijai, tačiau yra istoriškai susiformavę bei apriboti ir iš anksto numatyti.

Cuddy ir kt. (2002, cit. pagal Dovidio, Michelle, 2005) pastebėjo, jog stereotipai gali būti išreiškiami priklausomai nuo asociacijų su skirtingo lygio kompetencija ir šiluma. Grupės, kurioms priskiriamas aukštas kompetencijos, tačiau žemas šilumos lygis (pavyzdžiui, turtingi žmonės), dažnai sukelia pavydą, tuo tarpu tos, kurioms priskiriamas aukštas tiek kompetencijos, tiek ir šilumos lygis, paprastai kelia susižavėjimą. Atitinkamai žemas kompetencijos lygis bei aukštas šilumos (pavyzdžiui, senyvo amžiaus žmonės) asocijuojasi su gailesčiu, o esant žemam ir šilumos lygiui, kyla paniekos jausmai.

Stereotipizavimas ir kategorizavimas tiesiogiai veikia diskriminacijos atsiradimą. Tam tikros grupės narių elgesys, kuris nepateisina stereotipinių lūkesčių bei juos pažeidžia, net jeigu jų veiksmai ir yra objektyviai teigiami bei naudingi, gali sukelti tokias neigiamas emocijas kaip baimė, pasibjaurėjimas ar pyktis. Šios emocinės reakcijos, savo ruožtu, iššaukia diskriminaciją, kad būtų išlaikytas *status quo*, kuriuo viena socialinė grupė yra iškeliamą virš kitų.

1.3.3. Diskriminacijos moderatoriai

Išskiriami mažiausiai penki moderatorių tipai, kurie gali turėti įtakos kognityvinių ir emocinių reakcijų pasireiškimui dėl stigmatizuojamos grupės narių bei diskriminacijos išraiškai: individualūs skirtumai, socialinis kontekstas, subjekto charakteristikos, suvokta motyvacija bei subjekto reakcijos.

Dovidio ir Michelle (2005) išskiria tris pagrindinius individualius žmonių skirtumus, kurie turi įtakos kategorizavimo bei stereotipizavimo procesui. Jų teigimu, individai pirmiausia skiriasi autoritarizmo lygiu. Aukšto autoritarizmo lygio žmonės pasižymi nelanksčiu, kategoriniu mąstymu, ryškiai išreikštu polinkiu į etnocentrizmą, ryškaus autoriteto, valdžios, kuriems galėtų paklusti, poreikiu, atsidavimu vidurinėsios klasės vertybėms bei racionalizuota agresija, išreikšta prieš asmenis, nukrypusius nuo socialinių normų. Taip pat tokie individai paprastai yra labiau linkę bet kuria kaina palaikyti ir ginti *status quo* bei įprastus, nusistovėjusius įsitikinimus, laikytis negatyvių nuostatų dėl stigmatizuojamų ar engiamų individų bei grupių, riboti šių galimybes. Daugelis žmonių, pasižyminčių aukštu autoritarizmo lygiu, yra linkę pasaulį vertinti kaip pilną grėsmių ir pavojų bei lengviau pateisina kitų diskriminaciją, kad būtų išsaugota kontrolė.

Kitas individualus skirtumas – socialinio dominavimo orientacija. Žmonių, pasižyminčių stipriai išreikšta socialinio dominavimo orientacija, požiūriu, grupinė hierarchija yra neišvengiama;

jie mato pasaulį kaip nepaliaujamą konkurenciją tarp grupių dėl tam tikrų resursų. Jiems visiškai nerūpi individų, priklausančių kitoms socialinėms grupėms, gerovė. Tokie žmonės turi daug išankstinių nusistatymų dėl kitų grupių. Plous (2003) teigia, jog socialinio dominavimo orientacija netgi žymiai labiau įtakoja išankstinių nuostatų atsiradimą nei autoritarizmo lygis. Įvairūs tyrimai patvirtina jos sąsajas su rasistinėmis, antiarabiškomis nuostatomis, seksizmu, nacionalizmu, opozicija gėjų teisėms bei kitais nusistatymais, siejamais su socialine hierarchija.

Trečiasis Dovidio ir Michelle (2005) išskirtas individų skirtumas – tai išankstinių nusistatymų kiekis. Autoritarizmas bei socialinio dominavimo orientacija labiau siejasi su atvirai išreikštomis nuostatomis, tuo tarpu šis skirtumas labiau siejamas su užslėptomis emocijomis bei įsitikinimais. Tai yra, žmonės dažnai neigia turį išankstinių neigiamų nusistatymų, tačiau sąmoningai jais vadovaujasi. Suprantama, kad kuo labiau šios visos trys savybės yra išreikštos žmoguje, tuo didesnė bus diskriminacijos kitų atžvilgiu pasireiškimo tikimybė.

Išankstinės nuostatos yra glaudžiai susijusios su tuo, kaip vidinės ir išorinės grupės nariai aiškina vieni kitų elgesį. Tai vadinama *priežastiniu priskyrimu* ir yra ne tik išankstinių nuostatų požymis, bet ir jų pasekmė. Problema yra tame, kad žmonės dažnai netinkamai ir negailestingai, neempatiškai aiškina išorinių grupių narių elgesį. Plous (2003) pateikia tris tokio netinkamo aiškinimo būdus: (1) *Teisingo pasaulio priskyrimas neteisingame pasaulyje*, (2) *Esminė priskyrimo klaida* bei (3) *Pagrindinė priskyrimo klaida*.

Pirmuoju atveju asmenys besąlygiškai laikosi „teisingo pasaulio“ ideologijos, pagal kurią žmonės gauna tai, ko nusipelno, ir nusipelno to, ką gauna. Tokia nuostata besivadovaujantys individai yra labiau linkę kaltinti pačius skurstančiuosius dėl jų neturto ir nepriteklių, taip pat smurtą ar prievartą patyrusius asmenis dėl išgyventos viktimizacijos. Nors tikrovėje pasaulis nėra visada teisingas: neretai žmonės patenka į jiems nepalankias situacijas, kurios nuo jų visiškai nepriklauso ir kurių jie tiesiog negali kontroliuoti, teisingo pasaulio ideologijos šalininkai nuvertina aplinkybių svarbą ir mano, jog socialinio neteisingumo šaknys iš esmės yra ne visuomenėje, o individuose, kuriems yra skirtos išankstinės nuostatos.

Be vadovavimosi teisingo pasaulio nuostatomis pagal *esminę priskyrimo klaidą* žmonės yra linkę dar bendriau laikytis ir taikyti nuostatą, jog viskas yra paties individo dispozicijoje. Netgi tada, kai tam tikras elgesys yra nuginčytinai nulemtas tam tikrų situacijos veiksnių, tokiu atveju žmonės vis tiek laikosi išankstinės nuostatos, kad kaltas yra pats individas, jo asmeninės savybės, norai ir polinkiai.

Pagrindinė priskyrimo klaida atsiranda tada, kai vidinės grupės nariai (1) negatyvų išorinės grupės narių elgesį aiškina šių būdo savybėmis, kad dėl elgesio kalti patys individai (labiau nei identiškus vidinės grupės narių veiksmus), bei (2) pozityvius išorinės grupės narių veiksmus grindžia (a) atsitiktinumu, (b) sėkme bei dėkingomis aplinkybėmis, (c) didele motyvacija bei

pastangomis ir/arba (d) situacijos veiksniais. Tokiu atveju išorinės grupės nariui tampa praktiškai neįmanoma išsilaisvinti nuo išankstinių nuostatų, nes visas jo teigiamas elgesys yra lengvai paaiškinamas, o nesėkmės bei trūkumai yra visada panaudojami prieš jį (Plous, 2003).

Diskriminacijos pasireiškimui taip pat reikšmingas socialinis veiksnys. Socialinis kontekstas, arba santykių tarp skirtingų grupių narių struktūra bei prigimtis, gali sistemiškai įtakoti vidinės grupės ribų ryškumą bei tikimybę, kad žmonės bus kategorizuojami ir vertinami pagal priklausymą tam tikrai grupei (Dovidio, Michelle, 2005).

Socialinei grupių struktūrai yra svarbus *tokenizmo* poveikis. Kanter (1977) teigimu, *tokenas* – tai atpažįstamos subgrupės, atstovaujančios mažiau nei 15 proc. visos grupės, narys. Pati Kanter daugiausiai kalba apie lyčių vaidmenis ir pasiskirstymą organizacijose, tačiau visuomenės ar tam tikros bendruomenės kontekste tai gali būti neįgalieji, rasinės, etninės, seksualinės bei kitos mažumos. Tokenai paprastai yra nepakankamai atstovaujami, yra išskiriami iš bendros grupės, su jais elgiamasi prasčiau nei su kitais.

Jie paprastai susiduria su trimis pagrindiniais veiksniais: (1) yra lengvai pastebimi, (2) išskiriami iš grupės ir (3) turi jiems iš anksto priskirtus (stereotipizuotus) vaidmenis. Tokenai dažnai jaučiasi esą diskriminuojami, pažeidžiami, praranda pasitikėjimą savimi. Taip pat gali pasireikšti įvairios depresijos formos ir socialinė atskirtis. Tokenai dažnai jaučiasi lyg būtų nuolat stebimi ir kartais ima jaustis lyg atstovautų visą savo subgrupę (pavyzdžiui, etninę mažumą). Tai užkrauna labai didelę atsakomybę ir gali sukelti stiprius nerimo, nesėkmės baimės jausmus. Kartais tokenai ima elgtis taip, kad visiškai atitiktų daugumos elgesį ir lūkesčius, paneigtų savo priklausymą subgrupei. Žinoma, ir tai gali turėti žymių neigiamų pasekmių (Kanter, 1977).

Kategorizacijos ir diskriminacijos pasireiškimui taip pat svarbu tai, kaip yra suprantami ir vertinami funkciniai ryšiai tarp vidinės ir išorinės grupių. Dažnai viena pagrindinių diskriminacijos priežasčių čia išskiriama konkurencija tarp grupių bei iš jos išplaukiančios grėsmės. Diskriminacija gali būti vertinama kaip priemonė išsaugoti resursus bei galimybes išskirtinai savo grupės nariams. Tokiu atveju kuriamos ir remiamos ideologijos, pateisinančios tokį elgesį.

Ar žmogus bus vertinamas labiau kategoriškai ar asmeniškai, taip pat priklauso ir nuo jo paties asmeninių savybių. Pastebima, kad žmonės pirmiausia yra vertinami stereotipiškai tada, kai nepakanka individualizuojančios informacijos. Be to, svarbu, kiek žinoma asmeninė informacija dera su bendrais grupiniais stereotipais. Pagal tai žmogui gali būti priskiriami bendros grupės stereotipai (pavyzdžiui, moterys), smulkesnės grupės stereotipai (pavyzdžiui, moterys verslininkės) bei unikalios asmeninės savybės. Vos tik žmogus yra priskiriamas tam tikrai grupei, ima veikti šiai kategorijai būdingi stigmatizuojantys veiksniai, kurie nulemia, ar pasireikš diskriminacija, ir kaip ji pasireikš.

Diskriminacijos tikimybė yra didesnė, jei asmeninės savybės, dėl kurių ji kyla, yra suprantamos kaip daugiau ar mažiau kontroliuojamos (reikia pabrėžti žodį *suprantamos*, nes daugeliu atvejų jos negali būti kontroliuojamos). Taip pat, kai išorinė grupė kelia daugiau tariamų grėsmių (susijusių su konkurencija dėl ribotų išteklių, simboliniu pasikėsiniu į asmenines vertybes ar kitu asmeniniu pavojumi). Dovidio ir Michelle (2005) pastebi, kad tokios tariamos grėsmės gali būti pačios netikėčiausias, kaip kad vengimas gėjų bei lesbiečių dėl to, jog šie gali „užverbuoti tapti homoseksualiu“.

Reikia pastebėti, kad stigma turi negatyvų poveikį ne tik tiems asmenims, kuriems ji yra tiesiogiai skirta, bet ir tiems, kurie yra su jais susiję. Dažnai ji generalizuojama platesnei visuomenės ar bendruomenės daliai.

Diskriminacijos pasireiškimui svarbi yra ne tik grupinio ar individualaus lygio motyvacija, kylanti, pavyzdžiui, konkurencijos pagrindu, tačiau ir paties individo vidinė motyvacija, tai yra, pats individas gali nuspręsti reaguoti be išankstinio nusistatymo. Žmonės gali bandyti sąmoningai įveikti nesąmoningai, automatiškai kylančius stereotipus, naudodami įvairias kompensacines strategijas. Viena tokių yra stereotipų nuslopinimas. Iš esmės ji gali būti veiksminga, tačiau ne visada. Kartais, kai po sunkių pastangų numalšinti stereotipus atsipalaiduojama, stereotipinių reakcijų ir išankstinių nusistatymų tikimybė dar labiau išauga. Pastebima, kad žymiai dažniau žmonės yra linkę pateisinti (tai yra, dirbtinai ieškoti pateisinimų) savo neigiamas nuostatas nei jas slopinti, ypač tam tikrų grupių atžvilgiu (gėjų, lesbiečių, žmonių, turinčių viršsvorį, ir kt.).

Pagaliau, tam, ar pasireišk diskriminacija ir kokia ji bus asmeniniu lygiu, įtakos turi ir paties diskriminacijos subjekto reakcija. Jis gali išvystyti suvokimo strategiją, kuria neigtų arba pernelyg sureikšmintų diskriminaciją. Potencialios aukos paprastai pastebi, jog jų grupė yra diskriminuojama, tačiau gali neigti, kad diskriminacija taip pat (toku pačiu lygiu) veikia ir juos asmeniškai. Tokia strategija gali turėti funkcinę paskirtį, nes taip išsaugomas pasitikėjimas savimi, teigiamas savęs vertinimas. Tie žmonės, kurie pripažįsta esą diskriminuojami, gali patirti ir žymiai labiau neigiamą reakciją iš aplinkinių. Taip pat potencialios aukos gali išvystyti ir kitas kompensacines strategijas. Pripažinimas, kad yra tiesiogiai ar netiesiogiai diskriminuojama, aukai gali būti pati konstruktyviausia išeitis, tačiau jis taip pat gali turėti žymias neigiamas pasekmes (Dovidio ir Michelle, 2005).

Šiame skyriuje aptartos psichologinės diskriminacijos pasireiškimo priežastys bei jos formavimosi procesas yra ypatingai svarbūs bendram diskriminacijos reiškinių supratimui. Tai leidžia efektyviau organizuoti ir įgyvendinti priemones, skirtas tolerancijos bei nediskriminacinio elgesio ugdymui, teigiamos visuomenės nuomonės formavimui.

Toliau bus apžvelgiamos galimos mažumų diskriminacijos pasekmės ir įveikos galimybės. Tai bus daroma, remiantis homoseksualių žmonių diskriminacija, homofobija ir heteroseksizmu. Atskira diskriminacijos raiška pasirinkta todėl, kad ji leidžia labiau pritraukti diskriminacijos įtakos sampratą prie konkretaus konteksto ir žmonių grupės bei per daug neišsiplėsti, siekiant apžvelgti visus socialinės atskirties grupių aspektus. Diskriminacija dėl lytinės orientacijos pasirinkta todėl, kad šiuo metu tai yra ypač aktuali problema Lietuvoje, tačiau ją dažnai siekiama sumenkinti arba ignoruoti. Be to ši diskriminacija apima ir kitoms diskriminacijos formoms būdingus bruožus bei ypatingus papildomus veiksnius, tokius kaip priklausymo mažumai slėpimas, klaidingos visuomenės nuostatos dėl seksualumo kaip kontroliuojamos ar pakeičiamos savybės, gėdos skatinimas ir kiti.

1.4. Diskriminacijos pasekmės ir įveika: homofobijos ir heteroseksizmo atvejais

1.4.1. Homofobijos ir heteroseksizmo samprata bei pasireiškimas

Didelę dalį homoseksualumo istorijos sudaro diskriminacijos istorija. Patys homoseksualūs santykiai pastebimi visos istorijos bėgyje. Buvo laikotarpių, kai jie buvo leidžiami ar net skatinami, tačiau buvo ir tokių, kai už juos buvo žiauriai baudžiama. Vien paskutinio tūkstantmečio bėgyje homoseksualiems asmenims buvo rengiamos inkvizicijos, jie buvo kastruojami, deginami, linčiuojami. Mirties bausmės dėl homoseksualių santykių Vakarų šalyse pradėtos atšaukti tik XVIII amžiaus pabaigoje-XIX amžiuje. Daug kur jos buvo pakeistos kastracija, ilgalaikiu įkalinimu, priverstiniu gydymu elektros šoku ir kitomis bausmėmis.

XX amžius taip pat pasižymėjo ypatingu žiaurumu. Išskirtina Nacių Vokietijos homoseksualių asmenų naikavimo ir izoliavimo politika. Taip pat komunistinių bei maoistinių režimų ideologinės nuostatos. Tačiau homoseksualūs asmenys buvo persekiojami ir baudžiami ne tik totalitariniuose bei autoritariniuose režimuose, daugelyje demokratinių Vakarų šalių antihomoseksuali įstatyminė politika buvo vykdoma iki pat septintojo ar net devintojo praeito amžiaus dešimtmečių. Ypatingai pasižymėjo ir JAV bei Didžioji Britanija, kuriose buvo sukurtos, vystomos ir įgyvendinamos ištiesos sekimo, reidų bei bausmių sistemos (Mondimore, 1996).

Kai kuriose Rytų šalyse seksualinių mažumų situacija vis dar išlieka tragiška: homoseksualumas yra draudžiamas įstatymų, laikomas viena didžiausių nuodėmių ir pan. Pavyzdžiui, vien tik Irane per paskutinius dvidešimt penkerius metus mirties bausmė buvo įvykdyta daugiau nei keturiems tūkstančiams vyrų bei moterų, apkaltintų homoseksualumu, kurių

dalis net nebuvo sulaukę pilnametystės. Čia tokie nuteistieji kartais turi pasirinkimą, kaip būti nužudytam – negyvai užmėtytam akmenimis, sukapotam kardu, pakartam ar numestam nuo uolos (Ireland, 2005).

Atrodo, galima tik pasidžiaugti, kad tokie laikai Vakarų pasaulyje jau yra nutolę. Visgi modernieji laikai išlaikė daugelį diskriminacijos dėl seksualinės orientacijos problemų, kai kurios jų modifikavosi, iškilo visai naujos. Marmor (1980, cit. pagal Waltman, 2000) nuomone, ir dabartinės neigiamos nuostatos dėl seksualinių mažumų yra didele dalimi nulemtos Judaistiškos-Krikščioniškos tradicijos.

Banks (2003) teigimu, negatyvios nuostatos dėl homoseksualių asmenų egzistuoja kontinuume tarp homofobijos ir heteroseksizmo. Homofobijos sąvoka išsikristalizavo, kai homoseksualumas buvo pagaliau nustotas laikyti sutrikimu, o realia problema buvo pripažintas priešiškus gėjams (Herek, 2000). Homofobija – tai bet kokia įsitikinimų sistema, palaikanti negatyvius mitus ir stereotipus apie homoseksualius žmones, arba negatyvios nuostatos, kylančios dėl iracionalios homoseksualumo ir homoseksualių žmonių baimės ar bjaurėjimosi jais, jų nemėgimo. Homofobai į homoseksualus reaguoja kaip į priešus, kurių reikia bijoti, nekęsti bei aktyviai slopinti. Tuo tarpu, heteroseksizmas – tai įsitikinimų sistema, vertinanti heteroseksualumą kaip pranašesnę ir/ar natūralesnę už homoseksualumą, neheteroseksualių žmonių nepripažinimas bei nuomonės, kad visi žmonės yra heteroseksualūs, laikymasis; tai įsitikinimas, kad heteroseksualumas yra norma, o neheteroseksualumas – iškrypimas, taigi ir instinktyviai mažiau pageidautinas. Heteroseksistai į homoseksualius žmones reaguoja kaip į mažiau vertingus, nelaimėlius (Mihalik, 1991, cit. pagal Banks, 2003).

Išskiriami keturi skirtingi, tačiau glaudžiai susiję, homofobijos tipai: asmeninė (arba vidinė), tarpasmeninė (arba išorinė), institucinė ir kultūrinė. Tuo tarpu heteroseksizmas paprastai būna tik institucinis arba kultūrinis.

Vidinė, arba asmeninė, homofobija – tai išmoktas tendencingumas, kurį individai internalizuoja ir inkorporuoja į savo įsitikinimų sistemą (Banks, 2003). Ji pasireiškia kaip išankstinės nuostatos, grindžiamos asmeniniais įsitikinimais, kad lesbietės, gėjai ir biseksualai yra smerktini, nuodėmingi, amoralūs, sergantys, menkesni už heteroseksualus ar tiesiog neišbaigti vyrai bei moterys (Thompson, Zoloth, 1990).

Išorinė, arba tarpasmeninė, homofobija – tai elgesys, kuris remiasi vidine homofobija. Jis gali pasireikšti socialiniu vengimu, verbaline ar fizine prievarta, užgauliojimu, priekabiavimu bei kitu diskriminaciniu elgesiu (Thompson, Zoloth, 1990; Banks, 2003).

Institucinės homofobijos arba heteroseksizmo sąvoka nurodo į daugelį diskriminacijos dėl seksualinės orientacijos apraiškų, naudojamų vyriausybės, verslo, bažnyčios ir kitų institucijų bei organizacijų. Tuo tarpu, kultūrinė homofobija nurodo į socialinius standartus ir normas, kurie

nurodo, kad buvimas heteroseksualių yra geresnis arba labiau moralus nei buvimas neheteroseksualių (biseksualių ar homoseksualių) ir kad kiekvienas yra ar bent jau turi būti heteroseksualus (Thompson, Zoloth, 1990).

Banks (2003) teigimu, heteroseksizmas yra sunkiau pastebimas nei homofobija bei labiau būdingas kultūriniam ir socialiniam-instituciniam kontekstui. Kadangi jie dažnai reiškiasi kartu, kai kurie autoriai pastebi, kad šios sąvokos yra dažnai apjungiamos ir vartojamos tiesiog kaip *homofobija*, tačiau tai nėra visiškai tikslu, todėl jie pasiūlė sąvoką *išankstinės (neigiamos) seksualinės nuostatos* (Herek, 2000). Šiame darbe remiamasi visomis trimis sąvokomis.

Homofobijos bei heteroseksizmo pavyzdžių lengvai galima išskirti Lietuvos viešajame gyvenime. Neigiamos kultūrinės bei institucinės nuostatos dėl seksualių asmenų pavyzdžių buvo ir vis dar išlieka kai kuriuose Lietuvos Respublikos įstatymuose (*Equality, Diversity and Enlargement*, 2003; Pavlovas, Simonko, 2002), paslaugų sektoriuje bei darbo rinkoje (Pavlovas, Simonko, 2002).

Asmenines homofobiškas nuostatas bene geriausiai apibrėžia nuostatų tyrimai. Jau anksčiau minėta, kad šalia homoseksualių asmenų nenorėtų gyventi net 66 proc. Lietuvos gyventojų. Jankauskaitė (2003) savo tyrimu, kuriame dalyvavo akademinis Lietuvos jaunimas (universitetų studentai), išskyrė dar keletą neigiamų nuostatų egzistavimą. Paaiškėjo, jog net apie 72 proc. studentų nelaiko homoseksualumo prigimtinę asmens savybę (jis vertinamas kaip žmogaus pasirinkimas, kurį gali įtakoti įstatymai); apie pusė respondentų homoseksualių asmenų nelaiko visaverčiais piliečiais ar visuomenės nariais; 43 proc. nurodė, jog vien mintis apie homoseksualius santykius jiems kelia pasišlykštėjimą; 40 proc. homoseksualume išvelgė pedofilijos grėsmę; apie 22 proc. nenorėtų priklausyti jokiai organizacijai, turinčiai homoseksualių narių; apie 17 proc. sutrinka ir susierzina homoseksualių asmenų draugijoje. Kitu tyrimu pažymima, jog net 47 proc. Lietuvos gyventojų bandytų pakeisti savo tariamo homoseksualaus vaiko seksualumą (Tereškinas, 2003). Dar vieno tyrimo, atlikto viename iš Lietuvos kariuomenės batalionų, metu paaiškėjo, kad tik apie 1 proc. karių sutiktų atlikti karinę tarnybą kartu su homoseksualių asmeniu (Pavlovas, Simonko, 2002). Pastarosios nuostatos gana ryškiai siejasi ir su tarpasmenine homofobija.

Kraštutinės išorinės homofobijos vyravimą Lietuvoje gana aiškiai iliustruoja Pavlovo ir Simonko (2002) tyrimas. Jo metu paaiškėjo, jog daugiau nei ketvirtadalis tirtų homoseksualių bei biseksualių asmenų yra patyrę bent vieną prieš juos nukreiptą smurtinį išpuolį; daugiau nei pusė respondentų buvo užgauliojami ar puldinėjami dėl jų seksualinės orientacijos (turint omeny, kad dauguma apklaustųjų slepia savo seksualinę orientaciją netgi nuo savo tėvų bei kitų artimųjų, skaičiai atrodo dar įspūdingesni).

Pastebima, kad visos homofobijos ir heteroseksimo formos yra daugiau ar mažiau persipynusios. Kartais ypatingai sunku išskirti, kur baigiasi viena, o prasideda kita. Tad šios kategorijos yra tik sąlyginės. Visgi kiekvienos jų įrodymų mūsų visuomenėje tikrai nestinga.

1.4.2. Negatyvių seksualinių nuostatų prigimtis

Herek (2000) pažymi, jog yra dvi paradigmos, aiškinančios seksualinių nuostatų atsiradimą, ir abi jos turi praktinio pagrindimo. Šias paradigmas autorius išveda iš dvejetainės žmogaus teisių aktyvistų politikos strategijos JAV, siekiant keisti homoseksualių žmonių padėtį visuomenėje.

Šiuo metu dominuojanti strategija remiasi reformistiniu, mažumos grupės politikos modeliu ir akcentuoja tai, jog homoseksualūs asmenys turi turėti tokias pačias pilietines bei žmogiškąsias teises, kaip ir heteroseksualūs. Šiuo požiūriu seksualinių mažumų grupės yra laikomos panašiomis į etninių, rasinių ir kitų mažumų grupes, taigi ir daugumos nuostatos dėl šių grupių turėtų būti psichologiškai panašios. Tokių nuostatų formavimasis buvo aptartas antrajame skyriuje.

Tuo tarpu kita – *gėjų išsilaisvinimo* – strategija remiasi tikslu – keisti visuomenės požiūrį į lytį bei seksualumą. Jų požiūriu, seksualinės nuostatos atsiranda ne dėl kvazietninės mažumos grupės statuso, o dėl paties asmens nuostatų dėl savęs. Taigi tam, kad būtų pakeista visuomenė, visų pirma turi keistis pats individas.

Jau daugiau nei prieš pusę amžiaus Kinsey ir kt. (1948, cit. pagal Herek, 2000) pastebėjo, kad seksualinis elgesys ir patirtis dažnai egzistuoja ne aiškiai apibrėžtose kategorijose, o heteroseksualumo-homoseksualumo kontinuumu. Taigi kartais individai, siekdami visą savo subjektyvų bei objektyvų patyrimą priskirti kuriai nors vienai kategorijai, sutrinka ir ima abejoti dėl savo pačių seksualumo. Dėl stigmatizuojamo homoseksualumo statuso tokie individai gali išgyventi nerimą, baimę būti priskirtiems gėjams ar lesbietėms; šie jausmai gali būti eksternalizuojami nepakantumu ar atvira agresija nukreipta į homoseksualius žmones (Herek, 2000).

Pastaroji strategija taip pat pažymi, jog negatyvios nuostatos gali kilti ir dėl požiūrio į lytį. Didžiąją XX amžiaus dalį homoseksualumas buvo klaidingai siejamas su lyties inversija. Gėjai buvo laikomi panašesniais į moteris nei vyrus, o lesbietės – atvirkščiai – į vyrus nei moteris. Šis požiūris neišnyko be pėdsakų. Ir dabar priskyrimas homoseksualams dažnai siejamas ne tik su individo seksualumu, bet ir su jo lytimi. Taigi, individai, išreikšdami neigiamas seksualines nuostatas, gali demonstruoti ne tik tai, jog jie yra heteroseksualūs, bet ir tai, jog jie atitinka jų kultūros keliamus lyties vaidmenų standartus (Herek, 2000).

Tereškinas (2003) pastebi, kad ir lietuvių supratimu tam, kad būti vyru, neužtenka vien nebūti moterimi. Jo pateikto tyrimo duomenimis, vyrauja samprata, kad būti vyru taip pat reiškia nebūti homoseksualiam, o pats faktas, jog vyras nėra homoseksualus įrodo, kad jis yra vyras.

Heteroseksualus vyriškumas konstruojamas jį priešpastatant homoseksualumui; homofobija čia yra vienas iš svarbių heteroseksualus vyriškumo elementų. Tereškino (2003) teigimu, netolerancija homoseksualumui gali būti siejama ne tik su vyrų tradicinėmis pažiūromis į lyties vaidmenis bei šeimą, bet ji gali veikti ir kaip psichinės savigynos mechanizmas. Tai patvirtina ir kitas tyrimas.

Adams, Wright ir Lohr (1996) atliko tyrimą, siekdami išsiaiškinti, ar vyrų homofobija yra susijusi su jų pačių seksualumu. Šio tyrimo rezultatai parodė, jog homofobiški vyrai žymiai labiau seksualiai susijaudino, stebėdami gėjų erotikos stimulus, nei kontrolinė grupė – nehomofobiški vyrai. Taip pat išskirti neatitikimai tarp homofobiškų tiriamųjų psichologinių ir verbalinių bei jausminių reakcijų. Tyrėjai padarė išvadą, jog šie duomenys pagrindžia gana paplitusias psichoanalizės teorijas, kurių teigimu homofobija gali būti paaiškinama kaip atsakas į paties individo homoseksualius impulsus, sukeltantis represiją, neigimą bei tam tikros reakcijos susiformavimą. Iš esmės šis tyrimas parodė homofobijos – kaip užslėpto homoseksualumo – galimą egzistavimą.

Herek (2000) priėjo išvadą, jog heteroseksualūs vyrai aiškiai organizuoja savo nuostatas pagal lytinį ir seksualinį identitetą, kas lemia skirtingą mąstyseną apie gėjus ir lesbietes. Tuo tarpu moterys savo nuostatas pagrinde organizuoja pagal pradžioje minėtą mažumos grupės paradigmą (kuri aiškiai neskiria homoseksualių vyrų nuo moterų). Tačiau manoma, kad apskritai tiek vyrai, tiek ir moterys kažkiek naudojasi abiem paradigmomis. Be to, viena jų gali įtakoti kitos raidą, ją papildyti bei keisti.

Grįžtant prie pirmosios paradigmos, kuri remiasi homoseksualių žmonių grupės kaip eilinės mažumos samprata, be daugelio jau anksčiau minėtų psichologinių išankstinių neigiamų nuostatų bei diskriminacijos priežasčių galima išskirti specifinius veiksnius, kurie veikia konkrečiai homofobijos atsiradimą bei vystimąsi.

Iš antrame skyriuje minėtų diskriminacijos moderatorių seksualinių mažumų atveju vienas yra ypatingai svarbus – tai klaidingas homoseksualumo laikymas nenatūraliu reiškiniu, nenatūralia žmogaus savybe, žymiai stiprinantis diskriminacijos pasireiškimo tikimybę (Dovidio, Hebl, 2005). Tokios nuostatos, skatinančios kitų negatyvių nuostatų bei diskriminacijos atsiradimą, yra ypač paplitusios ir Lietuvoje (Tereškinas, 2003; Jankauskaitė, 2003). Homoseksualumo laikymas nenatūraliu siejasi ir su klaidinga jo, kaip sutrikimo ar ligos, samprata.

Specialistų teigimu, vien jau homoseksualių asmenų prilyginimas sergančių ar turinčių tam tikrų sutrikimų žmonių grupei yra žalingas; jis pats savaime yra klaidinga nuostata bei skatina naujų stereotipų raidą. Ilgą laiką homoseksualumas buvo laikytas iškrypimu, sutrikimu, susirgimu, psichopatologija, ir tik visai neseniai šios sampratos ėmė nykti, tačiau iki pat šių dienų nėra ištrintos. Jos vis dar neigiamai veikia homoseksualių žmonių vertinimą visuomenėje bei įvairiose institucijose (Banks, 2003; Herek, 2000; Fisher ir kt., 2005). Tokios homoseksualumo sampratos,

nors ir nepalaikomas absoliučios daugumos specialistų, laikosi visais būdais siekiantis išpopuliarėti Šiaurės Amerikos *ex-gay*, kuris siekia keisti gėjus (iš esmės remiantis gėdos ir kaltės jausmų sužadiniu). Daugelis specialistų pastebi, kad jis paliko žymius neigiamus įspaudus homoseksualių asmenų supratimui ir priėmimui visuomenėje (Mills, 1998; Bournhonesque, Winett, 2002).

Praeito amžiaus aštuntajame dešimtmetyje JAV kilusi AIDS epidemija labai skaudžiai palietė gėjų bendruomenę. Nuo to laiko stigma dėl AIDS imta glaudžiai sieti su stigma dėl homoseksualumo. Homoseksualūs žmonės vis dar patiria diskriminaciją dėl to, jog manoma, kad jie yra ŽIV nešiotojai, arba jie laikomi AIDS epidemijos priežastimi, sukėlėjais. Nuo pat epidemijos pradžios AIDS imtas sieti su gėjais: liga buvo vadinama gėjų maru, gėjų vėžiu, gėjų imunodeficitu ir pan. Epidemija sustiprino bei ištesė diskriminaciją dėl seksualinės orientacijos (Fisher ir kt., 2005; Waltman, 2000).

Pažymima, kad homofobiją bei heteroseksizmą skatina tinkamos informacijos apie homoseksualumą trūkumas. Mondimore (1996) teigia, jog paskutinio šimtmečio didžiąją dalį homoseksualumas buvo ignoruojamas arba slepiamas istorijoje, filosofijoje, literatūroje. Faktai dažnai buvo iškraipomi arba tiesiog ištrinami. Tokiu būdu susiformavo kultūra, kurioje homoseksualumas neegzistavo, o jei ir egzistavo, tai kaip neigiamas veiksnys, kuris buvo niekinamas bei smerkiamas. Tačiau ir diskriminacijos bei neišmanymo istorija dažniausiai lieka užmarštyje. Tik tokią kultūrą pažino ir vis dar pažįsta žmonės nuo pat savo pirmųjų dienų.

Taip pat išskiriamas žymus tikslis bei pozityvios informacijos apie seksualines mažumas, tos pačios lyties santykius trūkumas žiniasklaidoje, visuomenės informavimo bei švietimo priemonėse (Banks, 2003; Fisher ir kt., 2005; Jankauskaitė, 2003; Thompson, Zoloth, 1990). Prie to, jog daugelis žmonių turi mažai tinkamos informacijos apie homoseksualumą, prisideda ir tai, jog jis yra plačiai slepiamas, tačiau tai iš esmės yra pačios homofobijos pasekmė (Banks, 2003; Pavlovas, Simonko, 2002). Prie neigiamos nuomonės dėl homoseksualių asmenų formavimo prisideda ir kai kurios religinės bei kitos institucijos, teigdamos, jog homoseksualumas yra didžiulė nuodėmė, amoralus bei netinkamas elgesys (Banks, 2003; Waltman, 2000; Pavlovas, Simonko, 2002).

Plous (2003) pažymi, kad vaikai labai anksti perima savo tėvų naudojamus stereotipus, tačiau šiuo metu vienas pagrindinių klaidingų nuostatų šaltinių tiek vaikams, tiek ir suaugusiesiems yra žiniasklaida. Reklamos, televizijos programos, įvairūs filmai bei kita media yra tiesiog persmelkta stereotipais. Studijos parodo, jog jie giliai veikia tai, kaip žmonės priima ir bendrauja vieni su kitais. Ankstyvame amžiuje išmokti stereotipai gali būti ypač atsparūs pokyčiams. Netgi susidūrę su grupės nariu, kuris aiškiai pažeidžia turimą stereotipą, žmonės šį narį gali priskirti kokiam nors subgrupei ar išimčiai ir taip išsaugoti stereotipą. Galiausiai stereotipai filtruoja visą juos pažeidžiančią informaciją.

Šie ir kai kurie kiti veiksniai prisideda prie homofobiškų ir heteroseksistinių nuostatų ir elgesio formavimosi bei raiškos, kuri dažnai turi neigiamas pasekmes seksualinių mažumų nariams. Tai bus aptariama tolesniame poskyryje.

1.4.3. Diskriminacijos pasekmės

Banks (2003), remdamasis daugeliu autorių, teigia, kad pats buvimas homoseksualiu ar biseksualiu nėra nei genetiškai, nei biologiškai pavojingas individo fizinei ar psichologinei sveikatai, tai yra, nėra tiesioginis rizikos veiksnys; rizika dažnai atsiranda dėl homofobijos. Ji yra tiesiogiai siejama su tam tikromis psichologinėmis, psichosocialinėmis, psichiatrinėmis, socialinėmis bei sveikatos problemomis. Tyrimai parodė, jog homoseksualūs paaugliai turi daugiau socialinių bei sveikatos problemų tose šalyse, kurių visuomenė yra labiau homofobiška.

Svarbiausia negatyvių homofobijos pasekmių priežastis – tai chroniškas stresas, bandant nuolat įveikti patiriamą socialinę stigmatizaciją bei neapykantą. Chroniškas stresas kyla iš stigmatizacijos, internalizuotos homofobijos bei konkrečios diskriminacijos ir smurto patirties.

Įvairių tyrimų duomenimis daugelis heteroseksualių žmonių išreiškia siekį išvengti kontakto su homoseksualiais asmenimis. Teigia, jog jų bendrijoje jie jaučiasi nejaukiai ar net susinervina. Daugeliui vien mintis apie homoseksualumą kelia pasišlykštėjimą; heteroseksualūs žmonės dažnai sieja jį su patologija, nenatūralia aistra bei grėsmės ir asocialaus elgesio priežastimis (Tereškinas, 2003; Jankauskaitė, 2003; Waltman, 2000). Visa tai lemia paramos ir pagalbos šaltinių trūkumą. Homoseksualūs žmonės išgyvena izoliaciją, susvetimėjimą bei tam tikrų teisių netekimą. Asmens gerovė bei sveikata yra neigiamai veikiama, kai homoseksualai neturi šeimos ir kito socialinio palaikymo bei neišgyvena bendruomenės jausmo. Paramos trūkumas dažnai pastebimas ir darbe. Ypatinę stresą gali kelti draugų bei šeimos palaikymo praradimas dėl to, jog homoseksualus žmogus yra jų atstumiamas arba jaučia poreikį slėpti savo jausmus bei mintis (Banks, 2003; Connell, 1992).

Taip pat homoseksualūs žmonės dažnai kenčia dėl internalizuotų negatyvių nuostatų dėl jų pačių seksualumo, tai yra, dėl internalizuotos homofobijos. Jie išgyvena stiprius vidinius konfliktus, nes nuo pat mažens gaudavo vien neigiamą informaciją dėl homoseksualumo bei jo santykio su lytimi. Tai lemia mažesnę bendruomeninę integraciją bei socialinio palaikymo trūkumą, prastesnį savęs vertinimą, padidėjusius kaltės, demoralizacijos, susvetimėjimo, izoliacijos išgyvenimus, santykių bei kitas problemas (Banks, 2003; Connell, 1992).

Siekdami išvengti tiesioginės socialinės stigmatizacijos bei diskriminacijos homoseksualūs žmonės dažnai yra linkę slėpti savo seksualinę orientaciją ne tik viešosiose erdvėse, bet ir šeimoje, draugų bei kitose grupėse. Pavlovo ir Simonko (2002) tyrimas parodo, jog tik 17 proc.

homoseksualų bei biseksualų iki 25 metų amžiaus atskleidė savo seksualinę orientaciją savo heteroseksualiems draugams. Dėl homofobiškų visuomenės nuostatų daugelis homoseksualių asmenų jaučia spaudimą prisitaikyti ir bijo diskriminacijos bei represijos. To pasekoje, daugelis homoseksualų slepia savo seksualinę orientaciją, gyvena užsidarę, paslapyje, malšina savo jausmus, o visa tai kelia nepaprastą stresą. Tai lemia ne tik psichologinių bet ir fiziologinių problemų atsiradimą (vėžinius susirgimus, įvairias infekcines ligas) (Banks, 2003). Bendras savybės slaptumas labai apriboja atvirų bei intymių santykių su bendraamžiais išgyvenimo galimybes (ypač paauglystėje, kai formuojasi bendravimo modeliai) (Waltman, 2000). Tuo tarpu buvimas atviru dėl savo seksualinės orientacijos lemia geresnę fizinę bei psichologinę būklę, tačiau yra susijęs su kitomis rizikomis (Banks, 2003).

Homofobija lemia elgesio pokyčius (pavyzdžiui, nekalbėjimą apie savo gyvenimą su bendradarbiais, draugais bei šeima, neišsiskiriančios aprangos pasirinkimą, bet kokio fizinio kontakto su partneriu vengimą viešumoje ir kt.), kad būtų išvengta antihomoseksualaus priekabiavimo bei smurto. Nors patys elgesio pokyčiai gali tiesiogiai nelemti neigiamų pasekmių sveikatai, tačiau jie žymiai sustiprina individo izoliaciją, kuri gali netiesiogiai skatinti socialinių bei sveikatos problemų atsiradimą.

Savo homoseksualumo atskleidimas draugams bei šeimai individams dažnai yra daug emocinio streso sukiantis procesas, kuris neretai baigiasi socialiniu atstūmimu, nepalaikymu, netolerancija, diskriminacija, verbaline ar fizine prievarta, gėdos jausmu, sumažėjusiu pasitikėjimu savimi, stipriu nerimu, depresija bei kitais su stresu siejamais veiksniais. Tyrimai pagrindžia, kad seksualumo atskleidimas gali lemti papildomos pavojingos elgsenos susiformavimą, pavyzdžiui, nesirūpinimą savo sveikata, savidestrukcinį elgesį, suicidines mintis bei bandymus, priklausomybes ir kita (Banks, 2003). Specialistų teigimu, apskritai homoseksualūs bei biseksualūs jaunuoliai bando žudyti nuo dviejų iki šešių kartų dažniau nei jų heteroseksualūs bendraamžiai (Streitmatter, 2003).

Homoseksualūs asmenys paprastai nėra sumišę dėl savo seksualumo, tačiau dažnai yra sumišę, kaip jį reikšti jiems priešiškoje socialinėje aplinkoje (Banks, 2003). Pastebima, jog ypač homoseksualiems asmenims nedraugiška aplinka yra vidurinėse mokyklose, kuomet bendraamžių palaikymas ir psichologiniai-socialiniai ryšiai yra ypatingai svarbūs. Tuo metu mažai gėjų ir lesbiečių atskleidžia savo seksualinę orientaciją aplinkai, tačiau tai nepašalina etikečių klijavimo ir stereotipizavimo. Vien jau artimesnis ir dažnesnis draugiškas (ne seksualinis) kontaktas su priešingos lyties asmenimis, šiek tiek skirtingi aprangos ar elgesio kodai bei tam tikros kitos nuo *normos* nukrypstančios savybės yra bendraamžių išryškinamos ir tarnauja diskriminacijos išraiškai (Herring, Furgerson, 2000).

Pastebima, jog JAV ir kai kuriose kitose valstybėse susiformavo tam tikri homoseksualių žmonių pseudogetai (panašiai kaip ir etninių mažumų atveju). Specialistų teigimu, taip atsitiko ne

tik ir ne tiek dėl bendrų interesų, kiek dėl siekio įveikti nerimą ir įtampą, galimybės atsipalaiduoti bei užsitikrinti didesnę saugumą (Mondimore, 1996).

Daugelis neigiamų homofobijos pasekmių yra siejamos su išorine, arba tarpasmenine, bei institucine-kultūrine homofobija ir heteroseksizmu – priešišku nuostatų demonstravimu, verbaline bei fizine prievarta, darbo, būsto, paslaugų apribojimais. Vakarų šalių tyrimų duomenimis, daugiau nei 90 proc. homoseksualų dėl savo seksualumo yra patyrę verbalinį užgauliojimą bei grasinimus, o daugiau nei trečdalis jų teigia išgyvenę rimtesnę prievartą (Fassinger, 1991, cit. pagal Adams, Wright, Lohr, 1996). Šiek tiek mažesni Lietuvoje atlikto tyrimo, kuriame dalyvavo homoseksualūs ir biseksualūs žmonės, rodikliai (Pavlovas, Simonko, 2002), tačiau tai gali būti paaiškinama didesniu seksualinių mažumų atvirumu dėl savo seksualinės orientacijos Vakaruose, taip pat metodologiniais tyrimų neatitikimais. Su neapykantos išpuoliais yra siejami įvairūs psichologiniai bei emociniai sunkumai. Aukos dažnai išgyvena vairias fobijas, potrauminio streso sindromą, chroniško skausmo sindromą, valgymo sutrikimus, galvos skausmus, padidėjusį jautrumą, miego sutrikimus bei depresijas (Banks, 2003).

Kaip atsakas į neigiamas seksualines nuostatas bei stereotipus gali vystytis įvairūs gynybiniai mechanizmai. Jie gali pasireikšti tu, į kuriuos jie yra nukreipti, hiperaktyvumu bei perdėtu tam tikrų savybių išreiškimu ar priešingų savybių akcentavimu, kurie kyla kaip būdas išlikti homoseksualiems asmenims priešiškoje aplinkoje. Taip pat kai kuriais atvejais homoseksualūs asmenys (taip pat kaip ir kitų mažumų grupių nariai) gali nesąmoningai perimti jų grupei iš anksto priskiriamas charakteristikas ir taip tik dar labiau skatinti stereotipų tęstinumą. Su didžiuliu stresu siejamas individo jausmas ir prisiimti įsipareigojimai, lyg jis atstovautų visai savo seksualinei mažumai, kurie kyla dėl klaidingų išankstinių neigiamų nuostatų gausos bei palyginus lengvo jų formavimosi ir patvirtinimo mechanizmo (Dovidio, Hebl, 2005; Plous, 2003).

Pavlovo ir Simonko (2002) tyrimas parodo homofobijos sąsajas su emigracijos iš Lietuvos problema, kurios visuomenėje dažnai yra nutylimos. Diskriminacija darbe, įvairiuose paslaugų sektoriuose, religinėse ir kitose institucijose, šeimoje bei įvairiose kitose socialinėse grupėse lėmė tai, jog net 63 proc. homoseksualių bei biseksualių respondentų masto apie emigraciją dėl priešasčių pagrinde susijusių su jų seksualumu, kaip apie galimybę pagerinti savo individualų gyvenimą (iš viso net 73 proc. apklaustųjų teigė emigruotų, susiklosčius palankioms aplinkybėms).

Tai tėra siaura galimų neigiamų seksualinių nuostatų bei diskriminacijos pasekmių apžvalga, išryškinant tik kai kuriuos žymesnius veiksnius. Problema iš tiesų yra labai plati ir sudėtinga. Kai kurie autoriai pateikia priemones, kurios galėtų sumažinti diskriminacijos dėl seksualinės orientacijos pasireiškimą tikimybę, jos trumpai ir bus pristatytos toliau.

1.4.4. Diskriminacijos įveikos galimybės

Pirmasis žingsnis, užkertant kelią homofobijai bei heteroseksizmui, daugelio autorių teigimu, yra tinkamas įstatyminės valstybės bazės sureguliuavimas. Iš jos turi būti pašalintos įvairios homoseksualius asmenis diskriminuojančios nuostatos. Taip pat ji turi būti skatinanti seksualinių mažumų integraciją į visuomenę bei smerkianti įvairias homofobijos bei heteroseksizmo apraiškas, pasireiškiančias ne tik fizine prievarta, bet ir verbaliniu užgauliojimu, genocido rėmimu bei skatinimu (Morawa, 2002; Plous, 2003; Banks, 2003; Fisher ir kt., 2005). Nors per paskutiniuosius metus Lietuvoje ir buvo priimta reikšmingų naujų įstatymų bei padaryta žymių teigiamų pokyčių jau esamuose (iš esmės Europos Sąjungos bei kitų tarptautinių struktūrų dėka), tačiau įstatyminė bazė vis dar išlieka labai tobulintina (*Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje 2005, 2006; Equality, Diversity and Enlargement, 2003; Pavlovas ir Simonko, 2002*).

Dovidio ir Hebl (2005) pastebi, kad, nors nustatyti įstatymai bei taisyklės ir gali būti efektyvios, kontroliuojant įvairias atviras diskriminacijos, nukreiptos į daugelį grupių, formas, diskriminaciją dėl seksualinės orientacijos dažnai jos mažai teveikia. Dar mažesnis poveikis juntamas tada, kai homoseksualumas yra laikomas nenatūralia ir lengvai kontroliuojama savybe. Be to, homofobijos psichologinės ištakos, glūdinčios individo lygmenyje, įstatymų bei taisyklių paprastai nėra tiesiogiai veikiamos, taigi diskriminacija gali pasireikšti vos tik pakitus socialiniam kontekstui ar susiklosčius palankioms aplinkybėms (pavyzdžiui, atsiradus galimybei apeiti įstatymą, niekam nestebint ar nekontroliuojant ir pan.). Individo lygiu egzistuojančios diskriminacijos motyvacija gali nejungti savyje piktavališko noro pakenkti kitos grupės nariams. Individai gali būti sąmoningai įsitikinę, kad reikia teisingai, lygiai vertinti kitos grupės narius, ir laikytis nustatytų įstatymų, tačiau į sąmonę nustumtos negatyvios nuostatos bei jausmai ir toliau gali įtakoti neigiamą kitų vertinimą bei su juo susijusio elgesio pasireiškimą bendravime. Kartais pasireiškianti *subtili* diskriminacija gali turėti žymios neigiamos įtakos, tačiau pati būti labai sunkiai pastebima (netgi pačių ją išreiškiančių individų) (Dovidio, Hebl, 2005). Tai aiškiai parodo įstatyminių reguliavimo priemonių nepakankamumą, siekiant įveikti diskriminaciją.

Neigiamos seksualinės nuostatos ir stereotipai gali būti sėkmingai sumažinti, kai žmonės yra tam motyvuoti. Vienas efektyviausių būdų tam yra empatijos lavinimas. Plous (2003) teigimu, tiesiog sugebėjimas į pasaulį pažvelgti iš mažumos perspektyvos gali ženkliai sumažinti negatyvių nuostatų poveikį. Tyrimai įrodo, jog įvairios empatijos lavinimo programos gali keisti išankstines neigiamas nuostatas, nepriklausomai nuo dalyvių amžiaus, lyties ar rasės. Empatija gali būti palyginus nesunkiai taikoma skirtingose situacijose. Tam, kad asmuo taptų empatiškas, jis turi įsigilinti į klausimus: *Kaip aš pats jausčiausi tokioje situacijoje?, Kaip jie dabar jaučiasi?, Kodėl*

jie taip elgiasi? ir pan. Didesnis poveikis išankstinių nuostatų susilpninimui pastebimas tada, kai individams parodomi neatitikimai tarp jų vertybių, nuostatų bei elgesio (Plous, 2003).

Pastebėta, jog yra žymios sąsajos tarp skirtingų netolerantiškų nuostatų, tai yra, žmonės, kurie išreiškia neigiamas nuostatas dėl vienos kurios nors mažumos grupės, yra labiau linkę išreikšti neigiamas nuostatas ir dėl kitų. Be to, išskiriama, kad tolerancijos lygis išauga, padidėjus išsilavinimo lygiui (*Anti-Semitism in America 2000*, 2002). Iš to galima spręsti, jog visuomenės požiūrius įtakoja tolerancija, kaip vertybė apskritai, kuri gali būti lavinama, ir kad bendra tolerancija gali būti rimtas atsakas diskriminacijai.

Pastebima, jog visuomenės informavimo priemonės gali ne tik skatinti neigiamų nuostatų atsiradimą bei vystymąsi, bet ir įtakoti jų nykimą. Ko gero veiksmingiausia informacija šiuo atveju yra ta, kuri pateikiama ne tiesiogiai šviečiamuoju stiliumi (nes tokiai informacijai priimti vėlgi reikia paties individo pastangų ir noro, kad būtų išvengta gynybiškumo bei pasiektas tam tikras supratimas), bet per simbolius, vaizdinius, daugumai alternatyvaus gyvenimo būdo demonstravimą populiariojoje kultūroje. Streitmatter (2003) savo studijoje pastebi, kokį žymų teigiamą poveikį, mažinant homofobijos mastus, gali turėti jaunimui skirta media. Ypatingai reikšmingas jos aspektas yra būtent netiesioginis lavinimas, pavadintas *edutainment* (sudūrus du anglų kalbos žodžius – *education* (mokslas, švietimas) ir *entertainment* (pramoga), kuriuo į jaunimui skirtų žurnalų straipsnius, televizijos programas ir kitus medijos produktus yra įtraukiami socialiai pageidautini pranešimai. Ši technika remiasi socialinio išmokymo teorijos principais bei vaidmenų modeliavimu.

Žmonės, žiniasklaidoje susidurdami su neiškraipyta, natūraliai pateikta gyvenimiška informacija apie seksualines mažumas, gali sėkmingai mažinti savo turimas neigiamas nuostatas bei stereotipus. Problema yra tame, kad medijos priemonės dažnai atrenka tokią informaciją, kuri patvirtintų stereotipus arba šiaip skatintų neigiamų nuostatų formavimąsi („sensacijos“, „skandalai“ ir pan.), nes tokia informacija (dažnai pateikta tendencingai) sulaukia žymiai didesnio susidomėjimo. Tad čia yra būtinas pačios medijos sąmoningumas bei suinteresuotų grupių įtaka (Steinmatter, 2003; Fisher, 2005).

Įvairūs autoriai taip pat akcentuoja švietimo institucijų svarbą, siekiant įveikti neigiamas seksualines nuostatas. Teigiama švietimas apie seksualines mažumas turėtų būti įtrauktas į mokyklų programas. Teigiama, jog svarbūs yra du akcentai: (1) tam tikram amžiui tinkamos informacijos apie seksualumą bei žmonių skirtumus pateikimas ir (2) homoseksualumo pasireiškimo istorijoje, literatūroje, kultūroje nevengimas ir tinkamas pristatymas (Fisher, 2005; Thompson, Zoloth, 1990; Banks, 2003).

Viena labiausiai ištirtų išankstinių nuostatų mažinimo technikų yra tarpgrupinis kontaktas. Teigiama, jog išankstinės nuostatos, jeigu jos nėra giliai įsišaknijusios į individo charakterio struktūrą, gali būti gana efektyviai sumažintos lygiu kontaktu tarp daugumos ir mažumos grupių.

Problema tame, kad tokia *kontakto hipotezė* gali būti veiksminga tik tam tikrų grupių atveju ir tik tam tikromis aplinkybėmis. Realiame pasaulyje neigiamos nuostatos yra kurstomos konfliktų ir konkurencijos (dažnai nepagrįstos) tarp grupių, nelygių statusais. Mažumos grupė paprastai yra laikoma prastesne už daugumos, o tokiomis sąlygomis skatinamas kontaktas gali ne tik nesumažinti neigiamų nuostatų, o jas net padidinti (dėl grupių nevienodo statuso kontakte). Svarbu sugebėti sukurti tokias situacijas, kurios skatintų bendradarbiavimą bei abipusę priklausomybę bendrų tikslų siekime, kurios veiktų kategorizacijos kitimą nuo *mes ir jie* prie bendro *mes* (Plous, 2003).

Turint omenyje, kad veikiant stereotipams dažnai informacija yra filtruojama ir stereotipas pažeidžiantys duomenys yra tiesiog nepriimami arba grupuojami į kitą subkategoriją, kuri iš esmės nepaneigia bendrai kategorijai taikomų nuostatų, o homofobija dažnai visuomenės yra ne tik toleruojama, bet ir skatinama (pavyzdžiui, išreiškiant heteroseksualų vyriškumą), galima suprasti, kad, siekiant iš pagrindų keisti visuomenės neigiamas nuostatas, reikia ypatingos informavimo bei švietimo sistemos, kuri sugebėtų apeiti stereotipų filtrus. Literatūroje akcentuojama, jog tokia sistema pirmiausia turėtų remtis diskriminacijos psichologinėmis priežastimis. Waltman (2000) pastebi, kad visuomenei tapus atviresnei, diskriminacija su laiku ima silpti.

Verta pažymėti, jog šiame skyriuje aptartos diskriminacijos įveikos galimybės, tinkamai modifikuotos, gali būti taikomos įvairioms diskriminacijos apraiškoms bei formoms, ne tik homofobijos ir heteroseksizmo atvejams.

1.5. Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Diskriminacija – kaip nepagrįsti negatyvūs veiksmai, pažeidžiantys individų ar jų grupių lygiateisiškumą – yra plačiai paplitusi šiuolaikinėse visuomenėse tiek Lietuvoje, tiek ir kituose Europos kraštuose. Visgi pažymima, kad Lietuva pasižymi ypač dideliu netolerancijos įvairioms mažumoms lygiu.

Neigiamos nuostatos, stereotipizavimas bei kategorizavimas tiesiogiai veikia diskriminacijos pasireiškimą. Žmonių susiskirstymas į vidines ir išorines grupes lemia skirtingų statusų atsiradimą ir nevienodą individų vertinimą, pagrįstą ydingomis mąstymo struktūromis bei emocijų raiška. Išankstinių neigiamų nuostatų bei diskriminacijos prigimtis yra labai įvairi, jungianti asmenines diskriminuojančiojo savybes, kognityvinius, motyvacinius bei socialinius veiksnius.

Tinkamos įstatyminės valstybės bazės sukūrimas, teigiamos bei adekvačios visuomenės nuomonės formavimas bei tolerancijos ugdymas gali būti efektyvus atkirtis plačiai paplitusioms neigiamoms nuostatomis bei diskriminacijai. Svarbiausia yra suvokimas, kad mažumų diskriminacija, o ne mažumų tapatybė yra problema.

Visgi literatūroje pastebimas integruotos mažumų sampratos stygius, taip pat sisteminio požiūrio į mažumų patiriamą atskirtį, problemas bei jų įveikos galimybes trūkumas. Literatūroje aptinkama informacija apie diskriminacijos priežastis, kurių supratimas yra ypatingai naudingas efektyvios prevencijos bei intervencijos organizavimui, yra taip pat mažai sistemiška. Taigi ir pati antidiskriminacinė veikla dažnai yra menkai pagrįsta bei vertinama gana skirtingai, trūksta aiškios praktinių diskriminacijos įveikos priemonių bei jų pritaikymo galimybių sampratos. Lietuvoje nėra tyrimų, išaiškinančių konkrečiam jos kontekstui būdingą diskriminacijos raidą, o tai apsunkina veiksmingos antidiskriminacinės politikos priemonių įgyvendinimo galimybes. Be to, nėra ir pačios antidiskriminacinės veiklos efektyvumo bei galimybių studijų. Dėl to ir yra atliekamas šis tyrimas.

Tyrimo tikslas: išsiaiškinti lygių galimybių ir antidiskriminacinės veiklos specialistų turimą mažumų diskriminacijos Lietuvoje reiškinio vaizdą¹ ir požiūrį į diskriminacijos įveikos galimybes. Jam pasiekti keliami uždaviniai:

- Išsiaiškinti ekspertų turimas mažumų bei diskriminacijos sampratas;
- Išsiaiškinti ekspertų matomą mažumų situacijos vaizdą;
- Išsiaiškinti ekspertų matomas diskriminacijos priežastis ir pasekmes;
- Išsiaiškinti ekspertų Lietuvos antidiskriminacinės politikos vertinimą;
- Išsiaiškinti ekspertų matomas diskriminacijos įveikos galimybes ir būdus.

¹ Manoma, kad *vaizdas* yra labiausiai tinkamas žodis šio kokybinio tyrimo kontekste, nes apima ne tik turimą reiškinio sampratą, tačiau ir nusiteikimą bei asmeninį požiūrį į reiškinį.

2. TYRIMO METODIKA

3.1. Tiriamieji

Tyrimo tikslams pasiekti buvo apklaustos keturios ekspertės. Šiame darbe jos įvardinamos raidėmis A, B, C ir D. Informacija apie jas pateikiama 3.1 lentelėje.

3.1 lentelė: *Informacija apie tyrimo respondentus.*

Ekspertė	Atstovaujama institucija	Darbo pobūdis
A	Nevyriausybė organizacija	Projektų vadovė. Mokslų daktarė. Projektų lygių galimybių plėtros srityje rengimas ir įgyvendinimas; ekspertinė-mokslinė veikla lygių galimybių bei diskriminacijos raiškos bei įveikos klausimais (lektorės, pranešėjos, mokslinių straipsnių ir tyrimų rengimas ir kt.)
B	Nevyriausybė organizacija	Projektų koordinatore. Mokslų daktarė. Projektų lygių galimybių plėtros srityje rengimas ir įgyvendinimas; ekspertinė-mokslinė veikla lygių galimybių bei diskriminacijos raiškos bei įveikos klausimais (lektorės, pranešėjos, mokslinių straipsnių ir tyrimų rengimas ir kt.)
C	Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba	Lygių galimybių kontrolierės patarėja. Situacijos lygių galimybių srityje analizė; pasiūlymų teikimas; projektų lygių galimybių plėtros srityje rengimas ir įgyvendinimas; ekspertinė-mokslinė veikla lygių galimybių bei diskriminacijos raiškos bei įveikos klausimais (pranešimai, straipsnių rengimas ir kt.)
D	Socialinės apsaugos ir darbo ministerija	Ministerijos Lygių galimybių skyriaus vyriausioji specialistė. Lygių galimybių įgyvendinimo užtikrinimas, politikos koordinavimas, įstatyminės bazės koregavimas, pasiūlymų teikimas.

Būtent šios ekspertės pasirinktos todėl, kad buvo norima kuo plačiau apimti antidiskriminacinės politikos ir lygių galimybių veiklos praktinius lygmenis. Vienas pagrindinių atrankos kriterijų buvo plati veiklos sritis, apimanti visas mažumų grupes.

Atrankos metu pastebėta, kad valstybinio sektoriaus, veikiančio lygių galimybių srityje ir apimančio įvairias atskirties grupes, žemiausias lygmuo yra ir aukščiausias, tai yra, be Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos plačios antidiskriminacinės veiklos nevykdo jokia kita institucija. Savivaldybėse šiais klausimais iš esmės nesirūpina niekas.

3.2. Tyrimo metodas ir instrumentai

Atliktas kokybinis tyrimas. Tyrimo metodas: pusiau struktūruoto interviu kokybinė analizė. Tyrimo tipas – vertinamasis.

Interviu buvo atliekamas apsilankius eksperčių darbo vietose (prieš tai dėl interviu susitarus telefonu). Pokalbiai (garsas) buvo įrašinėjami skaitmeniniu būdu.

Interviu buvo atliekamas pagal iš anksto sugalvotą planą – paruoštą klausimyną (žr. 1 priedas). Klausimyną sudarė iš viso septyni pagrindiniai klausimai. Siekiant geriau atskleisti temą, be pagrindinių klausimų interviu metu pagal situaciją buvo užduodami ir papildomi.

Interviu pradžioje kiekvienai respondentei buvo užduodamas įvadinis klausimas: „Papasakokite, prašau, kaip atsitiko, kad šiandien Jūs dirbate šį darbą?“. Šis klausimas sudarė galimybę gauti daugiau informacijos apie turimą respondentų patirtį ir leido jiems „apšilti“ prieš kitus klausimus. Po atsakymo į šį klausimą respondentams buvo užduodami teminiai, iš anksto paruošti klausimai, tiesiogiai susiję su tiriamąja darbo tema.

3.3. Duomenų apdorojimas

Tyrimo metu skaitmeniniu būdu buvo įrašyti keturi interviu. Jie buvo analizuoti remiantis Grounded teorijos metodika². Analizės etapai pateikiami 3.2 lentelėje.

3.2 lentelė: *Kokybinio tyrimo interviu analizės etapai, remiantis Grounded teorija.*

1	Transkripcija	Kiekvienas įrašytas pasakojimas pažodžiui perrašomas tekstu. Teksto eilutės numeruojamos. Transkripcijos sutartinių ženklų paaiškinimas pateikiamas 2 priede.
2	Parafrazavimas	Tekstas skaitomas iš eilės ir skirstomas į mažas temas (parafrazes). Naudojama pakankamai buitine kalba.
3	Konceptualizavimas	Atskiros parafrazės siejamos į konceptus, t.y., panašios mažos temos susiejamos į didesnę temą bei konceptualiai įvardijamos. Buitinė kalba verčiama mokslinė.
4	Kategorizavimas	Konceptai apibendrinami ir suvedami į dar bendresnes kategorijas. Analizuojami visų interviu konceptai, lyginami vieni su kitais. Apibendrinant atskirų interviu konceptai priskiriami vienai ir tai pačiai aukštesnio rango abstrakčiai temai – kategorijai.
5	Empirinis generalizavimas	Ekspertų pasisakymai verčiami mokslinė kalba, gauti rezultatai sukonkretinami, apibendrinami, lyginami tarpusavyje ir siejami su teorija. Pateikiamos išvados bei rekomendacijos.

Interviu C, kaip pavyzdys, pirmais trimis analizės etapais pateikiamas prieduose (žr. 3, 4 ir 5 priedai). Ketvirtasis ir penktasis analizės etapai pateikiami visų keturių interviu (A, B, C ir D) ir yra pagrindinėje darbo dalyje (3 ir 4 skyriai).

² Strauss, A. L., and Corbin, J. *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage, 1990.

3. TYRIMO REZULTATAI IR JŲ APTARIMAS

Analizuojant tyrimo duomenis, buvo išskirtos šešios kategorijos, sietinos su mažumų diskriminacijos situacija bei jos įveikos galimybėmis. Visos jos aptariamos šiame skyriuje.

3.1. Mažumų samprata ir jos vartojimo problemos

Respondentė A išskiria mažumų sampratos skirtumus, nagrinėjant ją „fiziškai ir ideologiškai“. Jos nuomone, pirmuoju atveju mažumas apibrėžti yra žymiai paprasčiau: „[Tai yra] visos etninės mažumos, seksualinės mažumos, neįgalieji, vaikai ten ar seneliai, nes jie <...> neperlipa dvidešimt-trisdešimt procentų gyventojų. (A: 52-54)“ Tai yra, mažumos – tos grupės, kurios procentaliai yra mažesnės už kitas. Tačiau, pasak respondentės, ideologiškai ir moterys tam tikra prasme gali būti priskirtos mažumoms: „...moterys lyg tai statistiškai nebūtų mažuma, bet jina [grupė] taip pat yra atskirties grupė. (A: 54-55)“ Taigi, mažumos gali būti apibrėžtos kaip socialinėje atskirtyje esanti grupė. Toks apibrėžimas konstruojamas, žvelgiant iš galios pozicijų ir supriešinant jį su daugumos samprata, tai yra: „[Dauguma] būtų tie, kurie atitinka visus tuos galios kriterijus, reiškia, socialinį statusą, ten atstovauja etninę, rasinę, religinę daugumą... tai yra vyras, vidutinio amžiaus, sveiko kūno sudėjimo ir taip toliau, ir taip toliau, o visi kiti yra tos mažumos, arba marginalizuotos grupės. (A: 63-66)“

Respondentė C taip pat išskiria mažumų apibrėžimo nevienareikšmiškumą. Panašiai kaip ir respondentė A, ji pažymi, kad mažumų samprata gali būti konstruojama pagal grupių santykį: „...yra visuomenės dauguma ir yra kažkokios mažumos. Tai, jeigu tu žiūri, pavyzdžiui, pagal rasę, <...> tai tarkim yra lietuviai dauguma, ne lietuvių tautybės žmonės yra mažumos. Pavyzdžiui, žiūri seksualinę orientaciją, tai tada... dauguma yra heteroseksualūs, kiti yra mažumos. Ir panašiai. (C: 12-15)“ Tačiau respondentė priduria, kad priklausymas daugumai yra labai sąlyginis, nes daugumos ir mažumos santykis yra labai kintantis: „...žiūrint pagal skirtingus pagrindus, jos [dauguma ir mažuma] iš principo labai persidengia, nu, ir visai tikėtina, kad ta dauguma yra sudaryta irgi iš mažumų, tik tai <...> apibūdinamų skirtingais požymiais. (C: 15-18)“ Jos teigimu: „Mes iš principo visi priklausom vienai ar kitai mažumai ir visi vienaip ar kitaip esam tokioj socialiai pažeidžiamoj grupėj, išskyrus galbūt <...> tą tradiciškai <...> hierarchijos viršuje esančią grupę – kaip ten vyrai, vidutinio amžiaus ir panašiai... Bet <...> anksčiau jie buvo jauni, vėliau jie taps seni, gali tapti neįgalūs ar panašiai... (C: 143-147)“

Respondentė C mažumų sampratą glaudžiai sieja su diskriminacija: „...mes daugiausiai kalbame apie įvairias diskriminacijos formas <...> [.] Lygių galimybių įstatyme yra <...> labai konkretūs požymiai, pagal kuriuos mes tuos diskriminacijos atvejus galime nagrinėti, tai paprastai

mes būtent šita sritim kalbėdami mes ir apsiribojam... Nu, tai atitinkamai, tai mažumos yra, tarkim, ne katalikai, ne heteroseksualūs, ne lietuviai, <...> ne vyrai – moterys lyg ir mažuma, bet vėlgi vat toks visai clumsy [sunkus] dalykas... <...> neįgalūs žmonės ir... kitos rasės žmonės... <...> arba senesni žmonės, arba jaunesni... bet vėlgi, pavyzdžiui, amžiaus pagrindu yra labai sunku pasakyti, kas iš tikrųjų yra mažuma ir dauguma... (C: 28-38)“ Kaip ir respondentė A, ji yra linkusi sieti mažumos ir socialinės atskirties grupės sampratas: „...kartais, jeigu kalbame apie kokią nors socialinę atskirtį, tai mes taip lyg ir įsivaizduojame, kad tos atskirties grupės vėlgi yra galbūt mažumos. Nu, nes atseit dauguma ir kai kurie į tą daugumą nepatenka. Tai tas aspektas yra lemiamas. (C: 40-42)“

Respondentė D pažymi, kad labai sudėtinga pateikti mažumų apibrėžimą, tačiau pati jį sieja išskirtinai su diskriminacija: „[Mažumos – tai] žmonių grupė, kuri galėtų patirti ar patiria kažkokią **diskriminaciją**. Tai galėtų būti <...> ir pabėgėliai, ir <...> socialinės atskirties žmonės kažkokie tai... (D: 9-11)“ Jos teigimu, mažumų sąvoka nėra priimtina: „Man kažkaip tokia sąvoka nėra... nėra priimtina iš esmės. Kažkokia truputėli man... mano atžvilgiu, truputėli žeidžianti žmogaus orumą, tokia sąvoka „mažumos“. (D: 14-15)“ Ji apskritai pasisako prieš žmonių skirstymą į mažumos ir daugumos grupes: „...yra žmogus su savo interesais, su savo pomėgiais, su savo gyvenimu... ir juos grupuoti į kažkokias grupeles, ir skirstyti, kad tai – **mažumos**... ir tai tada <...> išeitų, kad visi kiti tai jau **yra dauguma**, o ten – kažkokie kitokie žmonės. (D: 21-23)“

Mažumų sąvoka respondentei D labiausiai asocijuojasi su tautinėmis mažumomis, o kitas grupes jai būtų sunku priskirti mažumoms: „Tau-ti-nės mažumos. <...> mano galva, jos gal labiausiai, vat, sakykim, ir pataikytų į tą dešimtuką, kad vat tai yra... yra iš tikrųjų kažkokios tai tokios **mažumos**, kurios, *na, vat sakykim*... tautinėm sektom gyvena ten šimtais metų Lietuvoj ten... Vat yra lietuviai, sakykim, aplinkui, ir yra kažkokios tai tautos. O visa kita tai... nežinau, man... mažumos dėl seksualinės orientacijos – tai... man atrodo... <...> tokie žmonės, kurie gyvena kažkaip kitaip, bet negali jų mažumom vadinti. Vėlgi, sakykim, socialinės rizikos grupės kažkokios žmonės... vėlgi jų negali mažumom vadinti... (D: 26-33)“

Mažumų sąvoka pirmiausiai asocijuojasi su tautinėmis mažumomis ir respondentei B: „Apskritai mažuma... Tai aišku, man tai pirmiausia asocijuojasi su tautine arba etnine mažuma, nes... tai vėlgi <...> tie aspektai, su kuriais dirbai, iš karto išlenda. Visgi, kai mažuma, tai aš daugiausia turiu omeny etninę mažumą. (B: 31-34)“ Tačiau ji taip pat pažymi, kad egzistuoja ir kitos mažumos: „Bet, be abejo, pačioj visuomenėj yra ne tik etninės mažumos, yra ir kitų, ir seksualinės mažumos... (B: 38-39)“

Nors respondentės B pozicija dėl mažumų sampratos nėra tokia krašutinė kaip respondentės D, tačiau ji taip pat pastebi, kad mažumų koncepcijos vartojimas nėra visada priimtinas: „...vėlgi sociologai siūlo nebevartoti, ypačingai politiniam kontekste, mažumų koncepcijos todėl, kad tai iš

karto įvelkama į galios hierarchijos kontekstą, nes, jeigu mažuma, tai yra dauguma, ir galios mechanizmai skirtingai... iš karto ta mažuma įvelkama į subordinacijos kontekstą. (B: 34-37)“

Neigiamai mažumų sąvokos vartojimą tam tikrame kontekste vertina ir respondentė C: „...iš tikrųjų kartais tikriausiai dirbant mūsų darbą, to [mažumų sąvokos vartojimo] nereikėtų daryti dėl to, kad tai sudaro žmonėms įspūdį... nu, kad kadangi demokratija yra tokia kaip ir daugumos valdymo sistema, kaip ir mažuma turi paklusti daugumos valiai, tai tada sudaro žmonėms įspūdį, kad tos mažumos kaip ir neturėtų čia reikštis, kelt savo problemų ir panašiai, nes iš principo dauguma valdo ir... nu ką dabar padarysi, jei atsidūrei mažumoj. (C: 20-26)“ Panašų mąstymo pavojų pastebi ir respondentė A: „...aš manau, kad ji [mažumos samprata] labai tinka tai vat ideologijai paremti. Ta prasme, jeigu mes laikomės tos nuostatos, kad mažumos turi paklusti daugumos kuriamom taisyklėm, tam diskursui formuojamam, kažkokios normos sampratom, tai... tai tuomet visos kylančios problemos iš karto taip automatiškai permetamos tom mažumom, tai tarsi yra jų problema, kad jie ar jos ten nesugeba integruotis – sistema iš principo yra gera... (A: 68-72)“ Ji taip pat išvelgia tam tikrą mažumos-daugumos santykio paradoksą: „...dažnai taip yra, kai yra kalbama apie <...> socialinės politikos arba šiaip politikos formavimą, tai laikomasi tokios nuostatos, kad mažumos turi paklusti daugumos... ar tai poreikiam, ar tai nuostatom formuojamom, arba taip toliau, taip toliau. Jo, bet iš tikrųjų mes tai žinome, kad galios mechanizmai visi ir galimybė formuoti viešąjį diskursą ir moralines nuostatas ir kažkokias tai taisykles... jos telkiasi kaip tik būtent visuomenės mažumos rankose, ir faktiškai mes turim tą situaciją, kad mažuma diktuoja savo žaidimo taisykles daugumai. (A: 56-62)“

3.2. Mažumų situacijos ypatumai ir patiriama diskriminacija

Respondentė C pažymi, kad visuomenės nuostatos ir stereotipai dėl tam tikrų grupių stipriai įtakoja jų situaciją: „...visuomenėje galiojančios nuostatos ir įvairūs stereotipai vienu ar kitu grupių atžvilgiu ir žmonių požiūris į tas grupes, <...> kaip į visumą, <...> iš tikrųjų labai įtakoja tai, realiai kokias galimybes turi žmogus ar ten dirbti, ar mokytis, ar <...> reikštis meninėj srityje ir panašiai. (C: 49-54)“ Ir kartu pastebi: „Tai, žiūrint į tai, man atrodo, kad homoseksualūs asmenys yra iš tikrųjų... **prastoj** situacijoj. (C: 54-55)“ Tokiai nuomonei pritaria ir respondentė B: „...seksualinių mažumų grupės <...> yra **labai** fragmentiškai pateikiamos, labai stereotipiškai pateikiamos, ir jų... **daugumos** visuomenės suvokimas apie jas yra, nu, toksai labai ribotas ir labai stereotipiškas. (B: 59-61)“ O taip pat ir respondentė A, į klausimą, kokioms mažumoms šiuo metu Lietuvoje sekasi gyventi sunkiausiai, atsakydama: „Nu, tai aš manau, seksualinės mažumos, nes <...> dauguma <...>

nesuvokia, **kuo tie žmonės yra diskriminuojami**, ta prasme, kas jiems yra... kuo jie yra nepatenkinti arba panašiai. (A: 85-87)“

Respondentė A pažymi, kad šiuo metu Lietuvoje homoseksualūs žmonės negali atvirai funkcionuoti, o tai atsiliepia bendrai jų gyvenimo kokybei. Ji pastebi, kad nuo XIX a. tokie žmonės yra siejami su socialine atskirtimi, nes jiems visada kyla pavojus patirti atstūmimą ir tiesioginę diskriminaciją. Ji teigia: „Kada tu pradedi suvokt savo tapatybę, tu pradedi... norom ar nenorom ją kažkaip tai ištransliuoti, ir, jeigu kitiems tai tampa pastebima, tai su tavim tiesiog susidorojama. (A: 185-187)“ Jos nuomone atskirtį ir diskriminaciją labai aiškiai galima pastebėti darbo sferoje: „...žmonės, ypatingai, jeigu jie dirba kažkokiose... nu, kaip tyrimai rodo, tokiose maskulinizuotose srityse, tai yra pavojingiau, sakykim, vyram gėjam dirbti negu feminizuotose, tai... nu, tai yra baisus psichologinis krūvis. Mes ir šiaip gyvename dideliame streso, dėl to, kad yra didelis tempas to darbo ir visa kita, atsakomybės ir panašiai, bet, kai tau ant to streso dar užsideda papildomas kažkoks tai stresas, tai aš manau, kad tu tiesiog ilgai neištempsi <...>. Ir aišku, kuo tu lipi aukščiau ta... hierarchijos laipteliais, tuo tu labiau <...> [rizikuoji]. <...> ...galbūt dažną ir sustabdo vat ta situacija nuo <...> karjeros siekimo, nes tu galvoji, <...> kokią kainą, reiškia, tu sumoki: ar tu tikrai sieki ten kažkokios pozicijos, kuri iš vis ten tave padaro tokį kaip ten čilavėk v futliarė [žmogus dėkle, iš rusų kalbos], <...> verčia atsiribot arba nuo to, arba nuo to. <...> **Bet kuriuo atveju**, jeigu tu pastovų spaudimą jauti <...>, tai, vadinasi, tu nesi... nesi toks kūrybiškas, negali taip atsiskleisti... Nu, taip jau plačiaja prasme imant, vis tiek visuomenė praranda kūrybingą, potencialų žmogų, *kuris galėtų kažką tai duoti tai visuomenei*. (A: 188-205)“ Situacijos sudėtingumą pastebi ir respondentė C, kalbėdama apie darbo seksualinės orientacijos klausimais sunkumus ir apie „**aršias**“ nuostatas gėjų ir lesbiečių atžvilgiu net ir valdžios institucijose, taip pat pažymėdama: „...netradicinės seksualinės orientacijos žmonės yra priversti slėpti savo seksualinę orientaciją. Vat jie yra priversti slėptis. (C: 299-301)“ Tačiau tuo abejoja respondentė D, kuri nėra linkusi pasikliauti tyrimais, kurių duomenys, pasak jos, yra abejotini: „...tie ir tyrimų rezultatai vėlgi, sakykim, yra visiškai skirtingi. Kaip ir ten, sakykim, dėl seksualinės orientacijos trečiais metais, berods, buvo tyrimas atliktas. Tai... jisai, sakykim, parodė, kad ten tik tai gal devyni procentai apklaustų žmonių, sakykime, nenorėtų gyventi šalia kitos orientacijos seksualinės žmonių, bet... vėlgi po kažkiek laiko buvo atliktas dar vienas tyrimas... tai gal vėl keičiasi apklaustųjų grupė ir jau jau tyrimai yra kitokie ten... nu, sakykime, nurodoma ten, kad jau, sakykim, ten apie keturiasdešimt procentų žmonių slepia savo orientaciją... nu-u, nežinau... (D: 38-44)“ Ji nemato problemos žmonėms, priklausantiems seksualinių mažumų grupei, visuomenėje būti atviriems, netgi atvirai, respondentė mano, kad paties žmogaus uždarumas bei įsitikinimai ir nulemia diskriminaciją: „...didelę įtaką turi, aš galvoju, ir paties žmogaus, sakykim... / vidinis tas tas gyvenimas ir vidinė pasaulėjauta: jeigu tu esi ten... atviras žmogus ir... tu bendraujantis, tu komunikabilus, aš manau, kad automatiškai ten ta

diskriminacija, jiniai... irgi būtent kyla iš žmogaus kažkokių tai tokių stereotipinių nuostatų, kad vat aš, jeigu esu kitoks, tai manęs tenai jau niekas niekur nebepriima... Man atrodo, kad tai dalykas yra irgi... (D: 51-56)“

Respondentės D teigimu, nors ir negalima teigti, kad diskriminacija iš viso neegzistuoja, tačiau apskritai sunku būtų išskirti kokias nors labiau diskriminuojamas grupes Lietuvoje: „Aš manau, kad aišku, ten ir tautinės mažumos patiria tą diskriminaciją... manau, kad aišku, ten ir seksualinės orientacijos kitos žmonės irgi patiria **kažkokią tai** diskriminaciją, bet... (D: 49-51)“ „Nu **nėra** labai... aš manyčiau, kad iš tikrųjų pas mus nėra ten jau toksai gajus ten, sakykim, diskriminavimas dėl kažkokio būtent vieno ar kelių požymių, kad būtų... (D: 56-57)“ Tam visiškai nepritaria kitos respondentės.

Respondentė A pastebi, kad visuomenės nuostatos dėl įvairių visuomenės grupių labais skiriasi. Jos nuomone, nuostatos dėl seksualinių bei etninių mažumų yra ypač neigiamos: „...jeigu mes kalbam apie seksualines mažumas arba kalbam apie etnines mažumas, tai yra labai daug tokio pasipriešinimo, kad daugmaž jie yra svetimkūniai ir kodėl mes turime stengtis, kad tie žmonės jaustųsi, kaip pilnaverčiai piliečiai visuomenės. (A: 103-105)“ Jos teigimu, tokios nuostatos ypatingai apsunkina integracijos procesą: „...čia tarsi reikia tokį dvigubą barjerą įveikti – ir faktinę tą atskirtį, nes, nu, kažkaip sistema nefunkcionuoja, nu, ir dar tokį psichologinį spaudimą. (A: 107-109)“

Panašias tendencijas pastebi ir respondentė B: „Kažkaip tai visą laiką akcentuojama, kad mažuma, jiniai turi prisitaikyti prie daugumos ir integruotis, ir čia nekelti problemų, bet tokia pozicija yra klaidinga vien jau dėl to, kad mažuma prisitaikydama jiniai turi ne tik, kad prisitaikyti prie esamos, bet turi... na, tokį papildomą darbą – išlaikyti tą savo identitetą. <...> ...yra tokia pastovi stresinė būseną... (B: 150-153)“ Respondentė B akcentuoja lietuvių visuomenės uždaramą: „Tai nėra atvira visuomenė. <...> ...įdomiai buvo pastebėta sociologų, kad <...> dažniausiai lietuviai sako, kad kitos etninės grupės skiriasi nuo lietuvių. <...> ...atpažįstama ten pagal drabužius ar ten makiažo kažkokius tai aspektus, ar kažkokį tai elgesio būdą... bet vėlgi tai išorinių bruožų atpažinimas vat vienos grupės kitų atžvilgiu rodo tos grupės uždaramą. Taip, kad diskriminacija, ta kasdieninė diskriminacija, jiniai egzistuoja ir be abejo ji neprisideda prie <...> atviros visuomenės kūrimo Lietuvoje. (B: 77-84)“

Respondentė B, pabrėždama sunkią tautinių mažumų situaciją Lietuvoje, išskiria rusų, lenkų bei romų atvejus. Jos teigimu, rusai yra labai prastai integruoti į Lietuvos visuomenę, ir tame ji išvelgia galimus pavojus ateityje: „...jie [rusai] nedalyvauja nei politiniam, nei pilietiniam <...> gyvenime, jie kaip ir marginalizuojasi, ir tai yra kaip ir grėsmė valstybei, todėl, kad jie neišreiškia savęs, tačiau jie egzistuoja ir bet kuriuo momentu jie gali tapti manipuliacijų objektu, jeigu kas nors pasinaudos tos mažumos ta tokia atskirties grupe. (B: 46-50)“ Į rusų situaciją Lietuvoje dėmesį atkreipia ir

respondentė C: „Lietuvoje ganėtinai užaštrintas klausimas yra tautybė, labai konkrečiai kalbant, tai yra rusų tautybė. Vėlgi, šitoj srity yra labai sudėtinga, ir labai daug rusų tautybės žmonių, tarkim, yra diskriminacijos atvejų. Mes priimame tai kaip savaime suvokiamą dėl visokių savo fobijų iš... iš praeities ir panašiai. (C: 216-220)“ Respondentė A pastebi diskriminaciją etniniu pagrindu ekonominėje, darbo sferoje: „...akivaizdu, kad jie [etninių mažumų atstovai] vis tiek telkiasi tokio mažiau apmokamo darbo, mažiau kvalifikuoto darbo grandyse, nors, sakykim, bendras išsilavinimas yra ne ką neprastesnis negu lietuvio, o kitą kartą netgi aukštesnis. Pavyzdžiui, rusų mažuma, jeigu imti bendrą jų, reiškia, skaičių, tai procentas aukštą išsilavinimą turinčių žmonių yra aukštesnis negu tarp lietuviškos bendruomenės narių, bet... kada žiūrime į tas užimamas pozicijas, tai ir mažiau uždirba, ir prastesnius darbus dirba. (A: 91-96)“

Į ekonominio gyvenimo segregaciją etniniu lygmeniu respondentė B atkreipia dėmesį, kalbėdama apie lenkų atvejį: „...matyti, kad lenkai užima... na, tą žemesnį socialinį ir ekonominį lygmenį darbo rinkoje, sakykim, jie daugiausia užima tą smulkaus biznio nišą, vadinamą Gariūnų-kirpyklų statuso grupę. (B: 52-54)“ Ji taip pat pabrėžia ypač prastą romų padėtį Lietuvoje: „...jie yra, nu, labai atskirta... atskirties grupė Lietuvos gyvenime, ypač Vilniuje, <...> jie niekaip nedalyvauja – nei socialiai, nei pilietiškai, nei politiškai... (B: 56-58)“

Į žymias romu problemas dėmesį atkreipia ir respondentės A bei C. Respondentė C išskiria stereotipų reikšmę romų diskriminacijai: „...manau, kad romam iš tiktųjų yra labai sudėtinga būtent dėl to, kad jų atžvilgiu stereotipai yra ypatingai stiprūs... (C: 71-72)“ Respondentė A pažymi: „...jie [romai] tarsi susumuoja vat visą įmanomą tokią ksenofobiją Lietuvoj, nes jie yra visiškai izoliuoti, visiškai neintegruoti, ir tai yra labai akivaizdu, kai tos atskirties grupės problemos yra siejamos ne su socialine atskirtimi, kas būtų teisinga, <...> o tai iš karto sutapatinama su jų etniškumu, kad jie turi tų problemų dėl to, kad jie yra **romai**. (A: 125-129)“ Kad šias kylančias problemas reikia sieti konkrečiai su socialine atskirtimi, ji pagrindžia tuo, jog kituose Lietuvos miestuose tokios problemos kaip Vilniuje neegzistuoja: „...iš principo čia yra didžiaja dalimi būtent Vilniaus toksai fenomenas – nei Kaune, nei Panevėžy ar kituose miestuose, kur nebuvo sukurti tokie getai... tie žmonės yra kur kas sėkmingiau integruoti ir jau gyvena visiškai kitu lygmeniu.<...> ...jie bent jau kalba lietuvių kal... žino tą kalbą, jie dirba kažkur tai, jie gyvena namuose, o ne tokiuose, reiškia, lūšnynuose, kur ten... visai be sąlygų, be nieko... nu, be... be suvokimo, kaip dabar ta dabartinė visuomenė funkcionuoja. (A: 129-135)“

Respondentė C išskiria diskriminacijos dėl rasės užuomazgas Lietuvoje ir galimas problemas ateityje: „Apie rasę mes iš tikrųjų dar apskritai labai mažai kalbame, nes galvojam, kad tos problemos apskritai pas mus nėra, bet problema yra akivaizdi... (C: 233-235)“ „...manau, kad, jeigu Lietuvoj būtų daugiau juodaodžių žmonių, ir jeigu jie jau <...> pataps tokia didesne grupe, aš manau, kad jie susidurs su didelėm problemom. (C: 73-77)“ Kaip rasizmo pavyzdį respondentė C

pateikia Lietuvos sirgalių elgesį per rungtynes tarp Lietuvos ir Prancūzijos rinktinių, kai jie išskleidė milžinišką vėliavą su Afrikos žemyno kontūrais ir Prancūzijos vėliavos spalvomis bei užrašu „Sveiki atvykę į Europą“.

Respondentės A teigimu, kitų atskirties grupių padėtis kažkiek geresnė, nes visuomenės nuostatos dėl jų yra labiau teigiamos: „...aišku, pavyzdžiui, tokie neįgalieji – tai irgi yra tokia sudėtinga, probleminė grupė, bet tradiciškai jai yra daug dėmesio skiriama ir <...> yra labai daug šnekama, yra daug iš tikrųjų ir finansų investuojama į tos atskirties grupės integravimą... aišku, kitas klausimas – kiek veiksmingai tai daroma ir... ar iš tikrųjų to pakanka, kas yra padaryta, bet bent jau, sakykim, visuomenės opinijos prasme, tai yra iš tikrųjų... nu, kad vat tiems žmonėms **reikia** padėti – tokia nuostata. (A: 97-102)“ Jos nuomone yra lengviau dirbti diskriminacijos dėl amžiaus ar negalios įveikos klausimais nei klausimais, sietiniais su seksualine orientacija ar etniškumu: „...tie žmonės, kurie užsiima kažkokia, nu, lobistine veikla šitų atskirties grupių naudai, jie visą laiką gali sužaisti ta korta, kad paskatinti susitapatinti vat su <...> neįgaliaisiais arba su vyresnio amžiaus žmonėmis, ir, kai tu tapatiniesi, tas pasidaro labai jau artima ir... aišku, tada, pavyzdžiui, paprasčiau daryt kažkokias labdaros akcijas, surinkti papildomas lėšas tenai ir paskui vykdyt kažkokius tai... vėl kažkokius tai darbus daryt... (A: 114-119)“

Nors respondentė C ir neteigia, kad nuostatos dėl žmonių su negalia yra labiau neigiamos nei dėl seksualinių ar etninių mažumų, visgi, jos nuomone, žmonių supratimas apie neįgaliuosius yra labai menkas ir ydingas: „Labai retas žmogus, kuris suvokia neįgalų asmenį kaip lygų sau. <...> tarkim, <...> buvo konferencija apie sporto pasiekimus, apie problemas ir panašiai, ir iš tikrųjų yra kalbama atskirai – apie „normalių“ žmonių sportą ir, pavyzdžiui, apie neįgaliųjų sportą. Tai netgi aukšti valstybės pareigūnai leidžia sau išsireikšti, kad galbūt mes čia turėtumėm kalbėti ne apie tų žmonių integraciją į sportą, bet apie kažkokias socialines programas tiems žmonėms skirti, <...> ne kaip <...> turintiems aukštų pasiekimų sporte, bet kaip maždaug socialinės atskirties grupei kažkokiai, kuriai sunku sporte kažką daryti, pasiekti ir panašiai. Tai Socialinės apsaugos ministerija turėtų kuruoti šią sritį, o ne, tarkim, Sporto departamentas. Nu, tai tiesiog yra akivaizdu, kad <...> neįgalieji <...> tikrai nėra pilnaverčiai visuomenės akyse. (C: 56-68)“ Ji pastebi, kad dažnai neįgaliųjų žmonių diskriminacija pasireiškia tiesiog jų izoliacija: „...juos apskritai uždaro namuose, jie iš tikrųjų atitinkamai tampa nepilnaverčiais visuomenės nariais, nes jie tiesiog neturi jokių galimybių jais [pilnaverčiais nariais] būti. (C: 82-84)“

3.3. Diskriminacijos pasekmės

Respondentės C teigimu, diskriminacijos poveikis yra labai daugialypis. Jos nuomone, pirmiausia diskriminacija veikia patį individą: „Aišku, labiausiai [diskriminacija] įtakoja... nu, patį žmogų, kaip asmenį. Tai yra, riboja jo galimybes tiesiog save realizuoti, siekti, normaliai uždirbti, normaliai gyventi, daryti, ką jis iš tikrųjų nori ir sugeba... riboja galimybes bendrauti... (C: 80-82)“ Respondentė A pažymi, kad diskriminacija didina atskirtį ir sudaro sąlygas skurdui atsirasti: „Nu, jinai [diskriminacija] didina atskirtį. Jinai didina atskirtį; vadinasi, yra skurdas; ten, kur yra skurdas, prasideda visokios, reiškia... nu, kaip aš tai vadinu, socialine neviltim, kuri ten išvirsta į kokį tai ar tai alkoholizmą, ar tai asocialų elgesį, <...> griebiamasi visko, kad tik išgyventi... (A: 138-141)“ „...jinai [diskriminacija] iš tikrųjų sukuria, nu, pavojų skurdui. Ir tėvų skurdas, jis visą laiką atsiliepia vaikams; o vaikų skurdas yra pavojingas tuo, kad ta karta iš kartos... jeigu ištiesai eina, reiškia, <...> prasta integracija, jinai... Nu, mūsų visuomenė, kuo toliau, tuo darosi vis sudėtingesnė <...> [,] sėkmingai funkcionuoti, neužtenka vien tik skaičiuoti ir rašyti, o tu turi išmanyti ir kompiuterius ten, ir ir užsienio kalbą, ir dar kažkokias tai technologijas, ir, reiškia... o tie žmonės tarsi lieka toje pirminėje kažkokioje tai būsenoje, nes ta atskirtis didėja, ir jų šansas <...> integruotis, neturint išsilavinimo *atitinkamo*, jis dar labiau sudėtingėja... (A: 155-162)“

Respondentė B pažymi, kad kraštutinė netolerancija bet kada gali išaugti į aktyvų pasipriešinimą, kuris yra neigiamas tiek pačiai mažumai, tiek ir visuomenei bendrai: „...ta netolerancija dar labiau stiprina... na, tokį priešiško <...> jausmą, ir būnant <...> mažumos pozicijoje, <...> diskriminacija ir nepasitenkinimas, jį gali iššaukti ir kitokių – fizinių – manifestacijų, ta prasme, ir kovos, ir panašiai, kaip, pavyzdžiui, nutiko Prancūzijoje, kai tos tos atskirties grupės, religiniu ir etniniu... ir rasiniu pagrindu, jos nedalyvauja kasdieniniame pilietiniame ir politiniame gyvenime, ir... ir pasireiškia tokiais jų ekstremaliais <...> įvykiais <...> [,] daugumai **irgi yra neigiamas reiškinys**, nes praktiškai tau irgi atsiliepia... (B: 91-99)“ Respondentė C taip pat pažymi, kad diskriminacija turi neigiamą poveikį individo aplinkai: „Diskriminacija sukuria rimtus psichologinių padarinių, man atrodo... ir... kuria, na, tokią priešišką aplinką, kurioje yra ne būtinai blogai tik pačiam diskriminuojamam asmeniui, bet ir to žmogaus aplinkai. (C: 90-92)“

Visos respondentės teigia, kad diskriminacija turi neigiamą poveikį visai visuomenei, o pirmiausia – ekonomikai. Respondentė C pažymi: „...galim kalbėti apie diskriminaciją, kaip apie rimtus ekonominius kaštus valstybei, ta prasme, kad nėra panaudojamas žmonių turimas didžiulis potencialas <...> [,] daugeliu atvejų tai yra fizinė darbo, pavyzdžiui, potencialas, kita vertus, tai yra tiesiog žmonių proto, intelektualinių gebėjimų potencialas ir panašiai. Tai tie praradimai yra iš tikrųjų labai dideli... (C: 85-89)“ Respondentė A kalba apie dėl diskriminacijos visai visuomenei sukuriama socialinę naštą: „...socialinė našta [krenta] tiems, vadinamiems, sėkmingiems

gyventojams. Ypatingai, jeigu mes kalbame apie Europos situaciją, kuri sensta ir kur... nu, skaitosi, kad vienas darbingas asmuo turės išlaikyti kaip minimum du pensininkus, tai yra savo tėvus, nes ta karta dvigubai sumažėjus yra, tai vat, jeigu bus [dar ir] daug tokių, kuriems <...> pašalpas <...> reikia mokėti, kad jie galėtų, nu, bent kažkaip minimaliai čia išgyvent. Ta socialinė našta, pasireiškianti per mokesčius, bus dar sunkesnė, ir, aišku, visai ekonomikai toks didelis... didelis krūvis tenka, <...> mes diskriminuojam, bet mūsų to neigiamo darbo vaisius jaus mūsų vaikai ir anūikai. (A: 163-173)“ Ji priduria: „...jinai [diskriminacija] iš tikrųjų <...> pakenkia ir tiems, kuriems, tarytum, tiesiogiai ir nekenkia. Vis tiek mes esam visi susiję tarpusavy... (A: 281-282)“ Apie diskriminacijos poveikį ekonomikai kalba ir respondentė B: „...vienaip ar kitaip tie žmonės, kurie gyvena, jie <...> arba moka mokesčius, arba jie gyvena iš biudžeto ir, jeigu jie neįtraukti <...> vienodais pagrindais, tai jie <...> neįneša to savo indėlio į biudžetą, sakykim, kad šalies gyvenimas vystytųsi žymiai darnesne gaire [,] <...> turtingesnis, sakykim, tas biudžetas būtų, nes jisai neprisideda, sakykim, ekonomiškai kurdamas, bet jisai gauna socialines kažkokias išmokas, ir tiek valstybei blogai, ir tiek pačiam tam žmogui, kuris nedirba, sakykim, blogai. Jeigu jisai dirba ir visą laiką užima tą žemesnę poziciją, tai vėlgi jisai <...> tikrai <...> išvengdamas skurdo gyvena ten, sakykim, nuo atlyginimo iki atlyginimo ir galbūt jo potencialas yra žymiai didesnis, ir dauguma neišnaudoja to potencialo, ir vėl nukenčia abi dvi pusės. (B: 100-109)“

Respondentė C taip pat kalba apie diskriminaciją, kurią patiria žmonės, nepriklausantys tam tikrai visuomenės grupei, bet turintys jai stereotipiškai būdingų bruožų: „...žmogus gali būti diskriminuojamas ir, tarkim, patekti į tą tariamą atskirties grupę ne tik dėl to, kad jis iš tikrųjų yra ten romas arba iš tikrųjų yra ten homoseksualus ir panašiai, bet dėl to, kad kiti žmonės galbūt mano, kad jisai yra toksai. Pavyzdžiui, <...> homoseksualumo atveju, <...> mes įsivaizduojam, kad mes žinom, kaip atrodo homoseksualus asmuo, <...> iš manierų, iš išvaizdos, dar iš kažko... mes labai gerai įsivaizduojam, kad žinom, ir karatais mes tiesiog vat sprendžiam apie žmones, kad vat jisai yra homoseksualus ar panašiai, bet mes iš tikrųjų nežinom to. (C: 103-110)“ Be to respondentė pažymi, kaip diskriminacija veikia individo, į kurį ji yra nukreipta, aplinką, kalbėdama apie diskriminaciją dėl asociacijos: „...mes iš tikrųjų galime labai aiškiai kalbėti apie <...> diskriminacija dėl asociacijos kažkokios. Vat pavyzdžiui, diskriminuojamos yra, pavyzdžiui, neįgaliųjų vaikų mamos. Aš esu šimtu procentų įsitikinusi, kad joms darbą gauti yra kažkoks tai... nu, neįsivaizduojamas dalykas, yra labai sudėtingas dalykas. <...> ...galėtų būti diskriminuojami žmonės, kurie, tarkim... labai aiškiai deklaruoja ten savo poziciją seksualinės orientacijos atžvilgiu, patys nebūdami gėjai arba lesbietės, arba aiškiai sako, kad vat mano draugai yra tokie ir... tiesiog elementariai atvirai su tais žmonėm bendrauja ir panašiai, įsivaizduoju, kad jie irgi tam tikruose kontekstuose galėtų susidurti su nenumatytom problemom. (C: 92-102)“ Jos nuomone, ne tik

diskriminaciją patiriantis individas, bet ir pati visuomenė bei valdžia turi būti suinteresuota visų žmonių lygiom galimybėm bei integracija.

3.4. Diskriminacijos priežastys

Respondentė B teigia, kad diskriminacijos priežasčių yra labai daug ir jos yra kompleksinės, ji pažymi: „...ir istorinės gali būti priežastys, ir <...> kultūrinės-ideologinės priežastys, <...> ir stereotipai tie, kurie... na, labai suveikia, vertinant vieną ar kitą atskirties grupę <...> ir tai susiveda, ta prasme, į vieną tokį kompleksą... (B: 112-114)“ Jos nuomone priežasčių kompleksškumą galima aiškiai matyti analizuojant požiūrį į juodaodžius žmonėmis: „...kodėl kyla tas, sakykim, nepasitenkinimas juodos rasės žmonėmis, vėlgi tai yra tiek daug priežasčių, tai yra istoriškai susiklosčiusios, <...> pseudomokslo įrodytos ir būtent iš vienos pozicijos kaip buvo įrodinėjami <...> [,] kad jie tenai yra žemiau išsivystę <...> ir panašiai. <...> ...jie pastoviai... na, visą laiką užėmė tas žemesnes socialines pozicijas, ir jiems prasimušti reikalingos vėlgi žymiai didesnės pastangos, <...> dažniausiai jos daugumos yra neįvertinamos, vis atrodo, kad per mažai tų pastangų, tai vienaip ar kitaip tai veikia. O tai, kad, pavyzdžiui, vėlgi ta istorija buvo kuriama ir konstruojama būtent iš galios pozicijų. <...> ...praktiškai visas tas kapitalizmas <...> ir ta Europa prasigyveno iš kolonijų eksploatacijos ir... bet apie tai nutylima... ir <...> mes nežinom kitos istorijos, kuri irgi nėra... nėra tokia super labai tolerantiška, nes jinai irgi <...> tuos pačius galios mechanizmus įvelia. (B: 114-130)“

Respondentė C pagrindinę problemą, kalbėdama apie diskriminacijos atsiradimą, išvelgia stipriai įsitvirtinusiose ydingose socialinėse struktūrose: „...jeigu kalbam apie šiandieną, tai diskriminacija kyla dėl to, kad yra kažkokios labai įsitvirtinusi socialinės struktūros, kurios... suponuoja tai, kad žmonės vieni atsiduria privilegijuotoje padėty, kiti atsiduria prastoj padėty vien dėl to, kad jie <...> pasižymi kažkokiom skirtingom savybėm, skirtingais požymiais, ir <...> didžiausia problema yra tai, kad mes priimam tą kaip savaime suprantamą dalyką. Nu, tiesiog mes sau per daug neužduodam klausimų<...> ir leidžiam sau nuspręsti apie žmones iš anksto <...>, pasiremdami kažkokiom tokiom bendrom, bendrai galiojančiom taisyklėm... (C: 116-129)“ Ji pastebi, kad žmonės, netgi patys dažnai priklausydami tam tikroms atskirties grupėms, dažnai yra linkę turėti neigiamas nuostatas dėl kitų atskirties grupių ar jas diskriminuoti; jos manymu taip atsitinka todėl, kad pati socialinė sistema, į kurią žmogus papuola jau gimdamas jį verčia taip elgtis: „Tai, kad dabar žmonės turėtų tokias nuostatas priešiškas kitų žmonių, kitokių žmonių atžvilgiu, nors patys dažnai irgi yra kitokie, tai nieko nuostabaus, nes... nu, tiesiog vat ta sistema, kurioje mes gyvename, yra tokia ir žmonės tiesiog jau gimsta į tą sistemą... (C: 165-168)“ „...mes gimstame į

visuomenę, kurioje jau yra tos vat galiojančios normos, kurios yra vat nuolat atsinaujinančios per žiniasklaidos priemones, per švietimą, švietimo sistemą, per... tiesiog elementarius žmogiškus santykius, per auklėjimą šeimoje, dar kažkur... (C: 154-156)“

Respondentė A taip pat mano, kad diskriminacijos priežastis reikėtų sieti su socialinėmis struktūromis: „...mes vis tiek išaugom iš tų socialinių struktūrų, kurios <...> galios prasme buvo labai hierarchiškos, ir buvo labai akivaizdu, kad ištekliai riboti, ir, kas prie lovio, tas pirmas... ta prasme, kad tu kažką tai turi nustumt nuo to lovio tam, kad tavo kąsnis būtų riebesnis. / Ir tas, matyt, toks mąstymas <...> yra gajus, nes netgi tada, kai <...> lyg ir moksliniai faktai, visi tyrimai rodo, kad, nu... kad tai yra klaidingas, toks požiūris... sakykim, nu, baimė įsileisti kažkokius tuos kitokius žmones... mes vis tiek kažkaip tai įsikirtę laikomės. (A: 207-213)“

Tuo tarpu respondentė D problemas išvelgia tiesiog informacijos ir visuomenės švietimo stokoje: „Nėra pas mus ir nebuvo to tokio ypatingo švietimo šita tema, <...> taip viešai kalbamas dalykas, jisai nėra labai senas, jisai nėra... sakykim, neturi kažkokių tradicijų, kad ten jau būtų kalbama dešimt-dvidešimt metų apie tokius dalykus, kad būtų mokoma visuomenė. Iš tikrųjų mokyklose vaikai nebuvo to dalyko mokomi. Buvo įdiegta, kad mes visi tokie vienodi ir ir daugiau kitokių žmonių nėra. Tai natūralu, tai iš to ir kyla tas diskriminavimas, iš nežinojimo, paprasčiausiai iš nežinojimo, iš netoleravimo kažko tai. Būtent yra švietimo kažkokios spragos, švietimo problemos ir informacijos trūkumas kažkokios tai. (D: 70-77)“ Tačiau ji kartu abejoja, ar visada užtenka švietimo diskriminacijai įveikti: „...ta diskriminacija <...> iš tikrųjų tai yra visuomenės požiūris, visuomenės informuotumas ir... ir viena visuomenė yra daugiau informuota, sakykime, tuo atžvilgiu, kiti žmonės... nu... kitus galbūt informuok kaip nori, ir jisai nepakeis savo požiūrio, nu, atsiranda tokių žmonių, aš manau, atsiras tokių žmonių, kurie... kurie bandys primesti savus įsitikinimus kitam ir tokiu būdu, sakykim, diskriminuoti kitą žmogų... (D: 146-150)“

Respondentės A manymu, diskriminacijos atsiradimui įtakos gali turėti ir tai, kaip yra formuojama šiuolaikinio identiteto samprata: „...bent jau literatūroje aiškina, kad tas toksai mąstymas... nu, antinomijom, kad, jeigu yra juoda, tai turi būt ir balta ir panašiai, kad jisai formuojasi būtent kartu su pozityvistinės pasaulėžiūros atsiradimu, tai yra devynioliktas amžius, ta mokslinė tokia mąstysena <...> kategorijom, viena kitą paneigiančiom[,] <...> ir kad mūsų tapatybės supratimas, jis labai stipriai remiasi į tokį mąstymą. (A: 215-220)“ „...gaunasi, tam, kad aš galėčiau jaustis su savo visu tuo identitetu, man reikalingos tos kitos grupės, kurios pasako, kad aš esu tas, o ne tas. Matyt, <...> kada išskyla pavojus... nu, arba transformacijos kažkokios, pamatai, kad tie senieji pamatai, kaip buvo formuojama ta... identitetas, jie pradeda byrėti. Tai matyt gal čia ir yra psichologiškai toks truputi nerimas, kad, va, ateis **tie kiti**, ir reiškia, tavo vidinis nerimas yra projektuojamas į išorėje esančias žmonių grupes, ir, aišku, tos, kurios yra kultūriškai paženklintos kaip atskirties grupės... į jas yra labai patogu projektuoti visas tas vidines baimes. Tai, sakykim,

globalizacija, reiškia, išskylantys visokie iššūkiai, nu, tai, aišku, vat etninės mažumos visokios, kad suprask: ateis čia visokie, užtvindys ir čia mūsų nebeliks ir panašiai, ir panašiai. O kokia nors ten kintanti šeimos struktūra, kuri irgi, aišku, nu... tai susiję su tokiu nerimu, sakykim, kada tu matai, kad strategijos, kurios gal ir neblogai tiko tavo tėvų kartai, dabar tavo kartoj visiškai neveikia. Nu, tai čia patogų labai, aišku, matyt homoseksualus, kaip grėsmę tokią **totalinę**, reiškia, kad čia per juos jau čia viskas vyksta. Bet akivaizdu, kad visose va tose diskriminacinėse tokiose nuostatose... nu, jos paverčiamos labai tokiom asmeninėm, ir nieks nemato, kokie už to slypi kažkokie socialiniai procesai, ekonominiai-socialiniai procesai, kurie paskatina vienokius arba kitokius, nu, kažkokius vertinimus arba reakcijas. / Nu, tai aš manyčiau kad čia yra kažkiek tai tokio psichologinio pažeidžiamumo... Labai iš tikrųjų nestabilioj gyvenam aplinkoj, tas mūsų psichiką veikia, reikia į kažką tai... savo baimes tai reikia į kažką tai projektuot... (A: 231-249)“ Tokiai nuomonei pritaria ir respondentė C, ji teigia: „Na, iš tikrųjų tokių aiškių nuostatų tam tikrų grupių turėjimas yra naudingas tuo, kad lyg ir jisai sudaro kažkokį tariamą saugumo jausmą visuomenėj <...> [,] kuris yra galbūt ir natūrali žmogiška būseną, bet jinai labai dažnai tiesiog nėra paremta jokiais racionaliais argumentais. (C: 313-139)“ Diskriminaciją kaip žmonių pasipriešinimą nestabilumui apibrėžia ir respondentė B: „...[diskriminacija kyla dėl] stabilumo galbūt stokos, savo identiteto tokio aiškaus nebuvimas arba netgi neįsitikinimas, kad tuo, kas yra, yra tas identitetas tautos ar individo, sakykim, identitetas. Nestabilumas visada iššaukia nepasitenkinimą. (B: 131-134)“ Ji taip pat įžvelgia daugumos ir mažumos identiteto supriešinimą: „...visą laiką mąstoma yra iš... nu, iš tokių, na, grėsmės pozicijų – jeigu jie išlaikys, tai gali grėsti mums. (B: 159-160)“

3.5. Antidiskriminacinės politikos Lietuvoje vertinimas

Visos respondentės, išskyrus respondentę D, valstybės antidiskriminacinę politiką Lietuvoje vertina gana negatyviai. Respondentės A nuomone, visa praktinė antidiskriminacinė politika remiasi nevyriausybinų organizacijų veikla: „...jos [antidiskriminacinės politikos] yra tiek, kiek ją palaiko nevyriausybinių organizacijų. (A: 251-252)“ „...laikosi tiek, kiek... nevyriausybinių organizacijų kiek ten, pakuruodamos savo sritį, daro kažkokį tai spaudimą. (A: 276-277)“ Ji mano, kad valstybės lygmeniu antidiskriminacinė politika egzistuoja labiau kaip formalumas: „...jinai formaliai lyg ir daroma: nu, vat me-tai dabar čia [Lygių galimybių metai visiems], nu, skiria ten pinigų, nu, yra programos kažkokios tai para... surašomos, ten padaromos, bet, <...>, kad net tų pareigūnų nuostatos yra tokios, kad daugmaž: neduok dieve, paminėsi, kad yra kažkokių tai problemų; jie pastoviai aiškina, kad problemų nėra. (A: 252-257)“ Respondentės nuomone, antidiskriminacinės politikos stoka labai aiškiai parodo Lietuvos politikos kasdienybė: „...galų gale netgi tai, kad...

pavyzdžiui, **Seimo nariai** kokie nors, nu, gali sau leisti **ant tiek** politiškai nekorektiškus pareiškimus, *ant tiek diskriminacinius...* <...> [J]eigu tie, kurie leidžia įstatymus, leidžia **sau** taip kalbėti ir ten įstatymus ar visokias iniciatyvas... nu, pavyzdžiui, tas homoseksualinės propagandos ten tas atvejais... <...> Vilniaus meras gali sau leisti, reiškia, žmones vidury žiemos ten iškrapštyt iš namų ir tokiu būdu daryt sau... kažkokius dividendus politinius rinktis, ir taip toliau, ir taip toliau. <...> [T]ai, bet jie ir yra ta vat praktinė politika, na, ta praktinė pusė, ne tai, kur mes ten ką užrašom, bet vat kas praktiškai vyksta. Ir nesukyla kažkokia tokia iš tų... vėlgi tų pačių institucijų, kurios turėtų tą politiką vykdyt, kažkokio tokio... nu, pasipriešinimo ar kažkokio, kaip užkirsti kelią – ne, vat tai prieštarauja ten įstatymam, Europos direktyvoms ir taip toliau <...> [,] nu, tai man tada klausimas kyla apie tų žmonių kompetenciją, kurie tą turėtų daryti. Nu, tai, jeigu tai daro tokie žmonės, nu, tai apie kokius rezultatus mes galim tada šnekėti? Apie kokios politikos buvimą? (A: 262-275)“ Pastarąją problemą išvelgia ir respondentė C: „Ir valstybės politika, ir valdžios politinė valia turėtų būti iš tikrųjų labai aiški, kad kad netolerancijos Lietuvoje iš tikrųjų negali būti, diskriminacijos irgi negali būti, bet **to** Lietuvoj vėlgi nėra, nes... nes iš principo tie, kurie **kažką** šneka apie diskriminaciją ir jos blogumus ir <...> kaip blogai, kad <...> tokia bloga nuomonė Lietuvoje yra, pavyzdžiui, apie gėjus, **tie** yra atskalūnai. Visi kiti, kurie sako, kad taip, gėjus reikia mušti ir panašiai, tie yra... kol kas yra norma. (C: 266-271)“ Viešų pasisakymų prieš diskriminaciją pasigenda ir respondentė B: „...antidiskriminacinės politikos kaip ir nėra, nes vėlgi, kai žiniasklaidoj buvo atviri straipsniai prieš... nukreipti prieš tam tikras mažumas, atsako jokie nebuvo, tai apie kokią antidiskriminacinę programą mes galim šnekėti? (B: 146-148)“

Respondentės C nuomone, šiuo metu Lietuvoje daugiau dėmesio skiriama tik moterų ir vyrų lygių galimybių klausimams, tuo tarpu kitos grupės yra visai nustumiamos į šalį: „...tik moterų ir vyrų klausimams lygybės yra skiriama daugiau dėmesio, ir jau ilgesnį laiką <...>. Yra kuriamos programos, yra asmenys, atsakingi už tų programų įgyvendinimą, lygybės aspektai moterų ir vyrų yra... bent jau stengiamasi kažkiek integruoti į kitas sritis ir panašiai. (C: 171-176)“ „...moterų ir vyrų lygių galimybių srityje tai dar yra šiek tiek geriau, jeigu žiūrint apie valstybės požiūrį į tai. <...> Bet kitos diskriminacijos formos... apskritai joms yra skiriama tikrai mažai dėmesio, nėra tokio dalyko kaip kažkoks integruotas požiūris į diskriminaciją, kaip apskritai bendras diskriminacijos problematikos, netolerancijos problematikos, priešiško problematikos suvokimo. (C: 193-200)“ Ji išvelgia žymią valstybės tarnautojų kompetencijos bei nuovokos stoką: „...problema yra valstybės tarnautojai, kurie iš tikrųjų turi labai mažai nuovokos šiais klausimais. (C: 178-179)“ Jos nuomone, apskritai visuomenės diskriminacijos suvokimas yra labai ribotas, ir natūralu, kad valstybės tarnautojai nesiskiria nuo visuomenės daugumos: „Visuomenė, jeigu pasigilinus, iš tikrųjų turi labai mažai nuovokos šiais klausimais. <...> [P]avyzdžiui, buvo radijo laida „Raktas“ <...>. Laidos tema yra diskriminacija prieš žmones, įvairius, bet... laidoj neaišku,

kalbama apie ką. Apie statybininkus Lietuvoje, jų atlyginimus septynių tūkstančių; apie ką daryti seimo nariams, kai juos išmeta iš Seimo, ar tada jie nėra diskriminuojami; skambina žmonės <...> su klausimais kažkokiais ar reakcijom, kurios yra absoliučiai ne į temą... Tiesiog akivaizdu, kad ta tematika žmonėms yra tokia tolima ir tokia nesuvokiama, ir iš vis nesuprantama, apie ką, ką mes čia kalbam, apie ką čia esmė... Tai aišku, tie valstybės tarnautojai vėlgi nėra skirtingi <...> nuo visuomenės daugumos, ir atitinkamai vėlgi jie nemato nei didelio intereso kažką tai daryti lygių galimybių politikos atžvilgiu, nei... kai kuriems galbūt atrodo, kad taip, kaip yra, yra gerai, nes taip sukūrė gamta ir nėra čia ko sklaidytis. (C: 180-190)“

Pareigūnų kompetencijos stoką pabrėžia ir respondentė A: „Pas mus, deja, taip yra, kad, jeigu šeima, nu, reiškia, plius minus visi turim šeimas, nu, tai visi – specialistai; jeigu mes vyrai moterys, tai jau čia lyčių klausimais kiekvienas galim savo nuomonę svarią pasakyti; <...> ir taip toliau. O iš tikrųjų tokių bazinių žinių, jausti tą sritį platesnio kažkokio... socialinės-ekonominės raidos kontekste, tokių žmonių yra nedaug. (A: 310-315)“ „...jeigu, pavyzdžiui, yra svarstoma ten šeimos... šeimos politikos ten kokia tai strategija nauja, ir grupės vadovė Seime gali nueiti... gali pareikšti, kad nu, jau čia mokslininkai buvo sukūrę strategiją, šį kartą ji tikrai čia mokslininkų išvalgomis nesirems, vat, jinai nuėjo pasikonsultavo ten į vyskupijos šeimos centrus ir jie papasakojo jai, ko trūksta, ir daugmaž pagal tai bus kuriama... <...> Tai, kokio lygio mes turim parlamentarus? <...> [A]š suprantu, kad tie žmonės galbūt negali būti visų sričių specialistai, bet tai vat todėl tu ir remiesi mokslinėm studijom, kažkokių ekspertų nuomone, kad tau padėtų susivokti tuose procesuose giliau... (A: 298-305)“ „...tie lietuviai kažkaip ne prieky, o... Net, atrodo, žmonės, nu, tokie išsilavinę, o kitą kart kaip pašneka, tai... kažkokia neviltis... (A: 382-383)“

Respondentė B atkreipia dėmesį į tai, kad Lietuvoje su mažumomis susijusios problemos yra ydingai suprantamos kaip pačių mažumų, o ne kaip visos visuomenės problemos ir pagal tai orientuojama antidiskriminacinė politika: „...kažkaip tai ta visa retorika yra pateikiama taip, kad antidiskriminacija yra nukreipta į tas <...> mažumas, ir nesusimąstoma, kad daugumai taip pat reikalingi tie antidiskriminacijos įgūdžiai, bet kažkaip suvokiama, kad čia ir taip viskas aišku, ir mes pakankamai tolerantiški, ir ypatingai, kai akcentuojama, kad, oi, ča lietuvių tauta nuo Žalgirio laikų tenai buvo tolerantiška tauta, nes karaimus atsivežė Vytautas (juokiasi). Nu, va tokiam lygmeny. (B: 136-141)“ Panašią problemą išvelgia ir respondentė C: „...valdžia yra vis dar linkusi suvokti kažkokių socialinės atskirties grupių problemas kaip tų žmonių problemas, kurioms išspręsti vienintelis būdas yra <...> socialinės pašalpos, dar kažkas, toks agresyvus politinis įsikišimas <...> socialine prasme. Mes negalvojam apie tai, kaip sudaryti žmonėms galimybes, kad jie patys iš tikrųjų kapstyūsi iš tos situacijos, kad jie patys normaliai integruotūsi į visuomenę, ir mes labai dažnai suvokiam, sakau, tai kaip **jų** problemas, ne kaip visuomenės problemas, tai yra, ir mūsų problemas, bet jų problemas, maždaug: „jie nesugeba, nu, tai kažką mes gal ir galime padėt, bet iš

principo tai...“ Labai retai yra kalbama apie tai, kad visų žmonių integracija ir visų žmonių lygiom galimybėm iš principo yra suinteresuota pati visuomenė, iš principo yra suinteresuota pati valdžia. Tai tokio požiūrio Lietuvoje nėra. (C: 201-210)“

Respondentė C atkreipia dėmesį į tai, kad Lietuvoje skiriamas nepakankamas dėmesys švietimui: „Lietuvoj vėlgi švietimui yra skiriama labai mažai dėmesio ir yra, pavyzdžiui, įvairūs projektai iš principo yra koncentruoti į tam tikrų socialinių grupių ten švietimą, kaip pavyzdžiui, nežinau ten, valstybės tarnautojai, savivaldybių tarnautojai, darbo biržos darbuotojai ir panašiai. Tai iš principo jau yra suaugę žmonės su savo susiformavusiom nuomonėm ir su jais... su jais, aišku, labai reikia dirbti, bet reikia dirbti labai integruotai ir... ir nuolat. (C: 261-266)“ Pabrėždama švietimo svarbą diskriminacijos įveikoje, respondentė B taip pat išskiria integruoto švietimo trūkumą Lietuvoje: „...sugalvojamos gal ir neblogos priemonės, bet vat kaip jas įgyvendinti, kad jos tikrai būtų efektyvios, apie tai nepagalvojama, nes vėlgi ar tai pinigų trūksta, ar dar kažko, ar dar kažko. Esminiai dalykai, kurie... galbūt šiuo metu jie atrodo tokie neesminiai, bet iš tikrųjų tai va čia ir yra visas tas... pagrindas, į kurį reikia kreipt dėmesį. (B: 190-194)“ „Ir, jeigu atskiri mokytojai kad ir supranta, žino tą problemą ir vienaip ar kitaip bando kažkaip jautriai taip pateikti, tačiau vė... politinės valios šioje srityje vėlgi nėra... (B: 217-219)“

Visą antidiskriminacinę politiką Lietuvoje respondentė D sieja tik su 2006 metų rudenį prasidėjusia 2006-2008 metų nacionaline programa. Paklausus, kaip ji vertina antidiskriminacinę politiką Lietuvoje, respondentė atsako: „...ta antidiskriminacinė politika, kaip ir sakiau, jinai yra kažkokioj dar stadijoj, kad tik tai... kad, sakykim, tai yra pradžia, tai yra, sakykime, Europos Sąjungos direktyvos, tų direktyvų pagrindu yra parengta programa nacionalinė, nacionalinė programa yra šeštų-aštuntų metų, ten yra visa eilė irgi numatytų uždavinių ir priemonių įgyvendinimo, tai, sakykim... visų pirma, tai visa eilė tyrimų darbo srityje, socialinėje srityje, kad siekiant įvertinti tą situaciją, kad pamatyti realią situaciją <...> [,] bus vykdoma plati švietėjiška progra-ma, tai yra, ir apskritieji sta-lai, ir mokymai darbdaviams, mokymai profsąjungoms, nevyriausybinėms organizacijoms... Ten, kaip žinia, vat dabar Lygių galimybių metai paskelbti šiais metais, tai... visa eilė tenai tokių įdomių irgi visai, aš manau, dalykų bus, kaip, sakykim, tolerantiškiausios darbovietės rinkimai, tolerantiškiausio vadovo, tolerantiškiausio darbuotojo rinkimai... įvairios lygybės dienos <...>. Tai vat, nu, ta politika, sakykim, tik išibėgėjam, aš sakyčiau... (D: 90-105)“ O paklausus, kaip vertina antidiskriminacinės politikos veiksmingumą, respondentė teigia, kad veiksmingumą galima bus įvertinti tik programai pasibaigus: „...vat tą vertinimą, pagrindinį vertinimą, tai ir galima bus pateikti tik, kai programą baigsim... tai sakykim po aštuntų metų metų mes programą baigsim, <...> yra irgi vienas iš uždavinių – aptarti programos rezultatus ir įvertinti, sakykime, ar ar reikėtų tęsti tą programą ateity... ar ar mes pasiekėme kažkokių rezultatų ir mes galim stoti, ar mes pasiekėme tokių rezultatų, kur mes pamatėm, kad iš

tikrųjų yra problema ir tą problemą reikia kažkokiu tai būdu spręsti ir kažką tai daryti vat... Nu, tai tas įvertinimas būtų ko gero po pačios programos... (D: 111-117)“ Paklausus apie politiką iki 2006 metų rugsėjo, respondentė teigia, kad aktyvios antidiskriminacinės politikos, jos nuomone, nebuvo: „...tai buvo tylu ramu, sakyčiau. Vėlgi, nu, tokios ypatingos kažkokios politikos... <...> [I]ki to laiko, <...> ta problema nebuvo tokia aktuali, kadangi nebuvo praktiškai keliama. Tas principas lygiateisiškumo jįsai yra visur įrašytas, jįsai egzistuoja, formaliai teisinė bazė – viskas tvarkoj. Bet kadangi problema nebuvo keliama, tokių vat aspektų, kad, sakykim, kad, nu, yra pas mus diskriminacija... ten ar tautinės mažumos, ar seksualinė orientacija, ar religiniai įsitikinimai... kad žmonės patiria kažkokią tai diskriminaciją, kažkokią neteisybę... iš principo tuo aspektu, aš manau, kad nebuvo žiūrėta ir ir dėl to vat ta politika bu... štiliuje kažkokiam tokiam tai, ramybėj kažkokioj tai buvo... (D: 125-137)“ Jos nuomonė, valstybė savo didįjį darbą jau yra nuveikusi: „...valstybė, jįnai, sakykim, vat savo tokį, sakykim, didįjį darbą, jįnai ten teisės aktuose tą viską sureglamentavo. (D: 162-163)“ Ji pažymi, kad valstybės įstaigų skiriamas dėmesys diskriminacijos įveikai yra žymus: „...iš tikrųjų tas dėmesys rodomas antidiskriminacinei politikai, dėmesys iš valstybės įstaigų iš tikrųjų yra, ir ir dedamos pastangos kažką daryti, kad sakykime... *ne*... nėra taip, kad visi atsiribojama, iš tikrųjų yra dėmesys, ir ir yra numatyti uždaviniai ir priemonės... (D: 119-122)“

3.6. Diskriminacijos įveikos galimybės

Visos respondentės išskiria švietimo svarbą diskriminacijos įveikos procese. Respondentė C pažymi: „Man atrodo, pagrindinis dalykas yra švietimas ir... ir nuomonės kaita. Ir tai turi būti daroma labai integruotai, pradedant mokykla, darželiais ir... universitetais, žiniasklaida ir panašiais dalykais. (C: 245-247)“ „...iš principo reikia dirbti su visais žmonėmis, ne tik su suaugusiais; be darželių mokyklų ir šeimų nieko čia nepakeisi... ir be televizijos irgi. O televizija Lietuvoj yra kol kas puikus... stereotipų reproduktorius. Tikrai, nieko kito nerodo, tik tai. (C: 271-274)“ Respondentės B nuomone, siekiant įveikti diskriminaciją, taip pat reikėtų pradėti nuo švietimo: „...reikėtų pradėt nuo švietimo. Ir nuo švietimo ten ne universitete, o nuo švietimo jau darželyje. <...> [T]ai toks labai kompleksiškas procesas, nes reikia šviesti ir pedagogus, ir... kad jie mokėtų dirbti su ta įvairove, su įvairove plačiąja prasme, <...> ir vaikams tiesiog tai pasakoti kaip natūralius dalykus, nes... ne tai, kad jie išgirstų ten vieną kitą nuomonę iš žiniasklaidos ar iš savo aplinkos, bet vėlgi, na, ugdyti tuos ir įgūdžius, kad tai... ta spalva ar dar kažkas tai neturi įtakot asmeniniam... asmeniui, ir <...> toksai pats žmogus, su tokia pat spalva, gali būti irgi toksai pats niekšas kaip ir ir ki... kitos spalvos ar tenai etninės kilmės žmogus. (B: 171-180)“ „Kitas dalykas vat irgi... kad, na, lyg tai, sakykim, tos tolerancijos programos kažkokie aspektai... tai nematoma kaip kiekvieno

dalyko... ir matematikos mokytojas, jis irgi galėtų tuos tolerancijos aspektus, etikos aspektus integruoti į savo dalyką. (B: 187-189)“ „...netgi vat istorijos mokymas – kiek kritiškai mes mokinamės istoriją – tai vėlgi labai didelis klausimas. (B: 227-228)“

Respondentės D nuomone, visuomenės informavimas šiuo metu yra vienintelis diskriminacijos mažinimo būdas: „...sakau, jeigu yra visi... kaip žinia, teisės aktai reglamentuoja, viskas yra sutvarkyta teisiškai, tai galėtų būti tik visuomenės informuotumas, kurio kurio šiuo metu trūksta. (D: 157-159)“ Ji asmeniškai kaip ir respondentė B pradėtų veikti vaikus nuo pat darželio: „...aš pradėčiau tą visą dalyką daryti nuo vaikų darželio, vi-sų pir-ma nuo vaikų darželio. Sakykim, nuo tenai mergaitiškų-berniukiškų užsiėmimų, nuo nuo, sakykime... savęs pažinimo vaikų, kad mes turim... ten, sakykime, vienas gali vaikutis ir su negalia ten būti, tai jisai... jisai yra toks pats, jisai jisai nėra kažkoks išskirtinis ar kažkas, jisai yra toks pats žmogus kaip ir tu pats, tai yra bendravimas lygiai toksai pat, nereikia žiūrėti tenai į išvaizdą, kad, sakykim, tas vaikutis kitaip atrodo. <...> [T]ai va tas yra vat pats pirminis, nuo ko turėtum pradėti. Turėtum išugdyti savo vaikuose visų pirma tą dalyką, o paskui, aš manau, kad jau kai eis nauja karta, kuri turės tuos, sakykim, išugdytus tuos bruožus, tai iš tikrųjų ten tas visuomenės informavimas ir ir tas informacijos skleidimas nebus toksai aktualus, koks yra šiai dienai. Iš tikrųjų dabar suaugusį žmogų imti ir pakeisti jo mąstyseną – tai yra sudėtinga. Kas yra paprasčiau, jeigu būtų mano valia, aš pradėčiau nuo darželio, nuo mažų vaikų, ir ir ir tuomet vaikai įprastų augti su tokiais žmonėmis, kurie kažkuo skiriasi nuo jų, ir automatiškai nebūtų kažkokios, sakykime, tokios, kad vat tu kažkoks kitoks, aš su tavim nežaidžiu, nedraugauju ar kažkas tai... (D: 168-183)“

Respondentė A taip pat pritaria tam, kad pozityvios informacijos sklaida ir nuomonės kaita yra labai svarbi diskriminacijos įveikos procese: „...reikia, kad būtų kuo daugiau apie tai šnekama, kalbama ir aiškinama žmonėm, kaip iš tikrųjų <...> ta diskriminacija funkcionuoja ir kaip jinai iš tikrųjų, nu... pakenkia ir tiems, kuriem, tarytum, tiesiogiai ir nekenkia. Vis tiek mes esam visi susiję tarpusavy... (A: 279-282)“ Ji akcentuoja įvairovės be diskriminavimo principo sampratą: „...įvairovės be diskriminavimo principas, jis kaip tik sakytų, kad... kiek ten tų įvairių kažkokių tai kultūrų, subkultūrų, socialinių grupių, nu, kiek jų ten bebūtų, jos kaip ir turi teisę egzistuoti ir... ir egzistuoti ne sąskaita to, kad praranda savo kažkokį tai... tapatybę ar savo išskirtinumą, bet būtent tą išskirtinumą reikia panaudoti tam, kad <...> potencialo būtų kažkokio tai kūrybinio daugiau toje visuomenėje. Tai jau šitoj situacijoje mes turėtume pradėti galvot... keisti mąstymo, reiškia, tą kryptį ir suvokti, kad, jeigu tiems žmonėms iškyla problemos integruotis, reiškia kažkas yra su sistema negerai, jinai kažkaip funkcionuoja ydingai, nes, nu, išmeta tarsi kažkokius tai žmones už borto, vietoj to, kad kaip galima pilniau panaudoti jų tą žmogiškąjį potencialą. (A: 75-83)“

Respondentė A taip pat išskiria politinės kultūros kaitos svarbą: „...atskirties grupės, jos dažnai tampa tokiu ir politinių manipuliacijų arba kažkokios tokios politinės tokios demagogijos irgi

aukomis, nes yra labai patogu <...> vietoj to, kad imti ir spręsti iš esmės kažkokias socialines problemas, nes tai užima laiko, tai nesigauna per vieną politinę kadenciją, galbūt rezultatus ten duoda po dvidešimt-keturiasdešimties metų, va, ir, aišku, politikam tai yra nepatogu, bet jiems už tai yra labai patogu pasakyti, kad vat, jeigu ne šitie, mes gyventumėm gerai. Tai, ta prasme, visą tą politikos tokią netoliaregiškumą arba ydingumą suversti ant kažkokios tai grupės pečių ir pasakyti: va, čia jie yra viso ko problema, kaltė arba panašiai. Tai už tai kovoti su ja yra labai sudėtinga, reiktų keisti <...> apskritai politinę tą kultūrą, kada politikas ateina ir jisai suvokia, kad jisai daro, nu, toli kažkur prieky. Bet, antra vertus, tam, kad politikas būtų suinteresuotas tą padaryt, nes jis sau nėra priešas, tai vėlgi visuomenė turi suprasti, atskirti tuos populistinius dalykus ir kažkokius tai... ilgai grojančias, reiškia, tas politikas... (A: 286-298)“ Respondentė B taip pat mano, kad kartais politikams gali būti naudinga naudotis mažumomis kaip tam tikra tariama grėsmė visuomenei: „...kažkodėl tai suvokiama dažnai iš tokių pozicijų, labai siaurų... tai vėlgi tokios politinės manipuliacijos... aspektai, nes kai kam yra naudinga manipuliuoti masėmis būtent grėsmės taškais, nes tada lengviau mobilizuoti žmones. (B: 167-169)“

Be to, respondentė B kalba ir apie politinės kultūros bei valios ir visuomenės santykio su ja svarbą, siekiant įveikti diskriminaciją: „...aišku, turi būti ir politinė valia... čia be to tai niekaip, nes tu ten apačioj būdamas gali norėt ko tik nori, jeigu nebus politinės valios, tai tai neveiks... bet, aišku, vien politinės valios irgi neužtenka, nes, kai yra nuleidžiama iš viršaus, tai irgi neveikia. Tai vėlgi tas toks bendrakultūrinis visas kontekstas turi... na, bet tai reikia kalbėt apie tai, turi ir žiniasklaida įsijungti, ir pilietinė visuomenė pasijungti ir apie tai kuo vis plačiau ir plačiau kalbė... <...> bet ta vat politinė valia irgi toks labai svarbus aspektas yra, ir reikia atkreipt dėmesį, nes, jeigu nebus politinės valios, tai tol tas procesas neįgys tokio... platesnio mąsto. (B: 196-206)“ Respondentės C nuomone, tam tikrose srityse politinė valia užima ypatingai svarbų vaidmenį: „Vat yra dar viena iš problemų. Pavyzdžiui, netradicinės seksualinės orientacijos žmonės yra priversti slėpti savo seksualinę orientaciją. Vat jie yra priversti slėptis. Labai dažnai mes tiesiog nežinom apie žmogaus seksualinę orientaciją ir panašiai, ir iš pricipo tą situacijos įvertinimą... įvertinimas yra ganėtinai sunkus. Ir... bet šitoj srity, man atrodo, kas būtų labai svarbu, tai politinė valia ir labai aiški vieša deklaracija valdžios, nu, tarkim, parlamento, ministerijos, vyriausybės, labai aiški deklaracija, kad diskriminacijos šioje srityje būti ne-ga-li, ir bet kas, kuris tai daro, susidurs su sankcijom. Va čia vat yra, man atrodo, pagrindinis dalykas. Bet Lietuvoje toks pasakymas yra politinė savižudybė. Tai, kol taip bus, iš tikrųjų tai nieko čia ir nepasieksi. (C: 299-307)“ Respondentė teigia, kad apskritai yra svarbios iš visų pusių kylančios iniciatyvos: „...grandys iš principo visos yra labai susiję, ir veiksmai, ir iniciatyva turi ateiti iš tikrųjų iš visų jų, iš visų. (C: 285-286)“ „Tuo pačiu vat, kalbant apie lygias galimybes ir apie lygybės politiką, tai yra tiek

bottom-up [iš apačios į viršų] procesas, tiek top-down [iš viršaus į apačią] procesas iš tikrųjų, ir valdžios pozicija čia yra labai svarbi. (C: 312-314)“

Respondentės C nuomone, nereikėtų nuvertinti ir įstatymų vaidmens: „...įstatymų lygmeniu galima labai daug ką padaryti. Ir tai, kad, pavyzdžiui, yra uždrausta diskriminacija, ten yra už tai, už diskriminavimą, sankcijos, už priešiško kurstymą sankcijos ir panašiai, vėlgi tam tikrus žmones galbūt tai sulauko nuo kažkokių nepageidautinų veiksmų, kitus tai galbūt... kitiems tai galbūt... nu... sukelia kažkokių minčių, vat nuo ko jie keičia savo požiūrį į tam tikrus dalykus. (C: 248-252)“ Ji taip pat pastebi teisininkų švietimo poreikį Lietuvoje: „...man atrodo, kad yra labai svarbu, pavyzdžiui, teisių švietimas, nes jeigu kalbam apie diskriminacijos aukų teisių apgynimą ir ir kažkokį kompensacijos išsireikalavimą, apskritai teisingumą teisme, tai Lietuvoj yra kol kas susiduriama su labai didelėmis problemom dėl to, kad, visų pirma, teisininkai neišmano galiojančių teisės normų, antra, jie yra besivadovaujantys tokiais pat galiojančiais stereotipais kaip ir visa bendra visuomenė. (C: 290-294)“

Respondentės A teigimu, šiuo metu svarbiausia būtų, kad keistųsi požiūriai praktiniame įstatymų įgyvendinimo lygmenyje: „...Lietuvos atveju, tai įstatymų lygmeny tos diskriminacijos kaip ir nėra, jeigu kažkur kažkas ten ir yra, tai čia dar galima patobulinti, bet jau net ir toj bazėj įstatymų, kurią mes jau turim, čia galima būtų pilnai funkcionuoti, **jei-gu** tie žmonės, kurie yra paskui jau tiesiogiai atsakingi už įstatymo vykdymą <...> [,] paslaugų įdiegimą <...>, tie, kurie praktiškai jau paskui dirba, jeigu **jie** turėtų tą suvokimą <...>. Tai, man atrodo, kad efektyviausia būtų tos tiesioginės grandys. <...> Nes, jeigu jų... jų pažiūrose kažkas pasikeistų, praktikose kažkas pasikeistų, tai... čia tarsi sukūrė bendrą kultūrą tokią, kaip mes gyvename... Jeigu tu gyveni rasistinėj aplinkoj, nu, tai būt rasistu – kaip ir normalu, bet, jeigu jau truputi kitokia situacija, tai visi pradeda kraupti, tu daraisi tokia anomalija, su savo rasistiniais išpuoliais kažkokiais tai. (A: 322-340)“ Jos nuomone labai svarbu investuoti į už antidiskriminacinę politiką atsakingų pareigūnų švietimą: „...aš tai, aišku, labai daug investuočiau į tų pareigūnų, kurie kuruoja atitinkamas sritis, jų išsilavinimą, kad jie **suvoktų ką jie daro**, apie ką tai yra kalba. (A: 309-310)“ „Tai vat, jau visų pirma ką daryčiau, tai jau tikrai jau... privaloma tvarka, kad jie supratų, ką jie daro ir kodėl tai yra svarbu, nes dabar tai toks įspūdis susidaro, kad daugiau yra tokio... nu, kaip sakyti, ginamas institucijos munduras, bet nėra galvojama apie.. apie tai, kaip iš tikrųjų... nu, spręsti tas esamas problemas. (A: 316-319)“

Respondentė C taip pat mano, kad specialistų švietimas šiuo metu yra ypač aktualus: „...švietimo problema yra tiek... tiek rimta, kad, pavyzdžiui, žmonės, dirbantys lygybės srityje, galbūt aš netgi pati save kartais turiu galvoje, iki galo nesuvokia, su kuo jie dirba ir kokia yra jų užduotis. Tai netgi va tie žmonės iš tikrųjų turi būti mokomi perimti kitų valstybių kažkokias geras praktikas ir panašiai. (C: 316-320)“

Gerų praktikų perėmimo svarbą pabrėžia ir respondentė A: „...ypač tokioj Lietuvėlėj, taigi mes čia tikrai, nu, jokio dviračio neišradinėjam... <...> Kiek ekonomiškai atsilikę, nu, tai tiek mes galim prognozuoti ir socialinius tuos procesus. Ką jau čia... nu, kinta ta šeimos struktūra, nu, tai jinai jau pradėjo kisti ten prieš keturiasdešimt-peniasdešimt metų. Nu, mes turim tą situaciją. Ir žinom, į ką tas viskas išvirsta, kokios krizės, kokie yra siūlomi galimi sprendimo būdai. Jeigu vat mąstyti tie, kurie iš tikrųjų tą politiką formuoja, tai imk tu ir pasižiūrėk... <...> Tu pažiūrėk: va, kokių priėmė... nu, sprendimus ten ir kokie iš to rezultatai ir... ir vieni priėmė, kiti nepriėmė... bet nežinau, kažkaip visi labiau savo kažkokios greitosios naudos žiūri negu iš tikrųjų tokio... nu, ilgalaikės tokios perspektyvos. (A: 367-376)“

Respondentė A kalba apie mažumos ir daugumos grupių vaidmenis, siekiant įveikti diskriminaciją. Jos teigimu, labai svarbu, kad iniciatyvos kiltų iš pačios visuomenės, ne tik iš atskirties grupės: „...čia yra tokia sinergetika – iš abiejų pusių turėtų būt, nes, aišku, jeigu tu tyli ir nieko nesakai, tai kas gali už tave geriau žinoti, kas yra ne taip tavo atskirties grupėje. Bet aš visgi laikausi nuomonės, kad ta dauguma <...>, tie, kurie bent jau prisiima tą galios poziciją, turi turi tą galios poziciją, vis tik tai turi prisiimti atsakomybę. <...> Iš jų pozicijos tas viskas ateina. Taip kad aš manau, nu, tos grupės, kurios diskriminuoja, jos turėtų prisiimti atsakomybę. Tai, ta prasme, jeigu mes kalbam, pavyzdžiui... nu, nežinau, kokią nors moterų diskriminaciją, nu, tai vis tiek, kuo daugiau vyrų atsiras, kurie suvoks, kad yra problema ir taip neturėtų būti, tu greičiau tos problemos bus sprendžiamos. Ir bus sprendžiamos labiausiai civilizuotu ir mažiausiai skausmingu būdu. Arba, jeigu mes kalbam apie seksualinių mažumų diskriminaciją, tai heteroseksuali dauguma turi prisiimti tą atsakomybę. Lygiai taip pat, kaip ir koks nors, sakykime, vergijos panaikinimas: nu, taip, ten tie vergai bėgdavo, kažkaip patyliukais <...> protestuodavo kažkokiu tai būdu, **bet** judėjimas, kaip po toks, už vergijos panaikinimą, jis kilo iš baltaodžių žmonių <...>, nes jų galioje buvo keisti įstatymus ir kažkokias praktikas galų gale... (A: 342-358)“ Jos teigimu, labai ryški iniciatyva iš mažumos kyla tik kraštutiniu atveju ir yra gana pavojinga: „...jinai [iniciatyva] niekad nepareis, kol ten jau nepribręs iki tokio jau visiško... nu, jau turi būti **ant tiek blogai**, kad žmonės ryžtųsi eiti į kažkokią tai visišką, nežinau... kovą ar į gatves ir dar kažką tai. Tai, ar mes to norim? Nes iš karto destabilizuoja, nes, kai prasideda visos ten tokios kovos, tai, aišku, priskaldoma malkų daugiau negu ten jų reikia, ir nukenčia tie, kas galbūt ten visai... neturėtų nukentėt. Jeigu tą vat galią turinčios struktūros yra bent kiek išmintingesnės, tai jos tiesiog turėtų neprileisti iki tokių įtampų, pradėti tvarkyti jau į priekį... (A: 361-367)“

4. REZULTATŲ APIBENDRINIMAS

4.1. Mažumų ir diskriminacijos sampratos. Mažumų situacija Lietuvoje

Mažumų samprata priklauso nuo jai apibūdinti naudojamų kriterijų: santykio su kitomis grupėmis, atskirties, diskriminacijos, lygių galimybių stokos. Visgi pastebima, kad šie kriterijai, apibrėžiant mažumas, yra labiau vienas kitą papildantys nei įpareigojantys kurti naujas sąvokas. Tyrimo metu išryškėjo, kad bene svarbiausias veiksnys, leidžiantis tam tikrą grupę laikyti mažuma, yra tos grupės socialinė atskirtis ar išgyvenama nelygybė su kita grupe ar grupėmis. Iš esmės galima teigti, jog mažumos sąvokai sinonimiškos yra socialinės atskirties ar marginalizuotos grupės definicijos. Galima pastebėti, kad tokia samprata atitinka Kasatkinos ir Leončiko (2003) vartojamą mažumos terminą, kuris ir yra daugiau siejamas su nelygybe bei socialinėmis stratomis nei tiesiogiai su grupės dydžiu.

Visos tyrime dalyvavusios ekspertės pažymėjo, kad mažumos gali formuotis etninės tapatybės pagrindu. Taip pat pažymima, kad yra ir kitos mažumų grupės, apjungiančios skirtingo seksualinio identiteto, negalios, amžiaus, rasės, religijos žmones. Pastebėta, kad dvi ekspertės iškelia lytį, kaip kriterijų mažumai formuotis, o tai tik patvirtina mažumos, kaip socialinės atskirties (o ne kaip proporcingai mažesnės) grupės, sąvoką.

Vienintelė ministerijos specialistė nėra linkusi laikyti kitų grupių mažumomis nei dėl jų socialinės atskirties, nei dėl skirtingo seksualinio identiteto, nors iš esmės tuo pati prieštarauja savo pateiktam mažumų apibrėžimui (kuriuo teigia, kad mažumos gali būti *socialinės atskirties žmonės*, grupės, patiriančios ar galinčios patirti diskriminaciją). Pastebimas ekspertės turimas mažumų, kaip tik labai aiškiai fiziškai ir istoriškai susietų grupių, vaizdas. Ji apskritai nėra linkusi atskirų individų sieti į grupes, o juo labiau į mažumas. Iš tiesų tokiu atveju sunku kalbėti ir apie kokią nors diskriminaciją dėl grupinės priklausomybės. Galbūt būtent tuo galima pagrįsti specialistės įsitikinimą, kad Lietuvoje ryški diskriminacija kokių nors konkrečių pagrindų neegzistuoja, tačiau tokia nuostata iš esmės prieštarauja ne tik visų kitų eksperčių nuomonei, bet ir šio darbo įvade aptartiems tyrimams. Šioje vietoje galima paminėti ir ministerijos specialistės išreikštą nepasitikėjimą tyrimais. Sunku spręsti, kokias išvadas ji norėjo pateikti, lygindama visiškai skirtingų tyrimų duomenis, tačiau galima pastebėti, kad patys specialistės minimi duomenys yra žymiai iškraipyti ir neatitinkantys realių³.

³ Ekspertė mini, kad, tyrimų duomenimis, apie 9 proc. Lietuvos gyventojų nenorėtų gyventi šalia kitos seksualinės orientacijos žmonių, tačiau tyrimai nurodo, jog homoseksualių žmonių savo kaimynystėje norėtų išvengti 22 arba 66 proc. gyventojų (priklausomai nuo metodikos skirtumų, minėtų šio darbo įvade) (*Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*, 2006; *Lietuvos tolerancijos profiliai*, 2003).

Pastebima, kad tam tikrame kontekste mažumos termino vartojimas yra potencialiai pavojingas, nes sąmoningai ar nesąmoningai sukuria tam tikrą socialinės hierarchijos modelį bei netolygų galios pasiskirstymą tarp grupių. Tai gali būti sietina su ribotu ir ydingu demokratijos, kaip daugumos valdymo sistemos, vertinimu. Tokiu būdu kuriasi priešprieša tarp įvardijamų daugumos ir mažumos grupių, o visi mažumų patiriami sunkumai yra suprantami kaip vien tik mažumų problemos, už kurias jos pačios ir yra atsakingos.

Ekspertės pastebi, kad ypač stipriai neigiamos nuostatos veikia seksualinių mažumų situaciją. Išskiriama labai siaura, fragmentiška bei stereotipiška šių mažumų samprata visuomenėje, kuri lemia homoseksualių žmonių uždarumą, o visa tai daro neigiamą įtaką jų gyvenimo kokybei bei lemia ribotas saviraiškos, darbo, mokslo ir kitos veiklos galimybes. Pažymima, kad homoseksualiems žmonėms dėl skirtingo jų seksualumo nuolat kyla pavojus patirti atskirtį bei tiesioginę diskriminaciją. Nuolatinis siekimas slėpti savo seksualinę orientaciją nuo aplinkinių ir taip išvengti galimos diskriminacijos lemia psichologinės įtampos, streso raišką. Čia vėlgi išsiskiria ministerijos specialistės nuomonė, kuri abejoja, ar yra realus pagrindas gėjams slėpti savo seksualinį identitetą. Be to, ji mano, kad neatvirumas bei paties žmogaus vidinės nuostatos ir gali lemti diskriminacijos patirtį. Tokiai nuomonei prieštarauja daugelis tyrėjų, kurie pažymi, kad išorėje glūdintys stereotipai bei neigiamos nuostatos lemia tiek ir uždarumo, tiek ir diskriminacijos atsiradimą (Banks, 2003; Waltman, 2000; Herring ir Furgerson, 2000). Laikytis tokios nuostatos iš esmės būtų tas pats, kaip kaltinti auką dėl jos patirtos prievartos.

Pastebima, kad visuomenės nuostatos dėl įvairių mažumų labai skiriasi. Ypač neigiamos bei priešiškos nuostatos vyrauja dėl seksualinių bei etninių mažumų. Tai pagrindžia ir Lietuvoje atliktų tyrimų duomenys (*Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*, 2006). Šios nuostatos kuria negatyvią psichologinę aplinką ir labai apsunkina mažumų integracijos procesą. Pastebima, kad paprastai visuomenės dauguma neįvertina to, kad integracijos metu mažumoms kyla poreikis ne tik prisitaikyti prie aplinkos, bet ir išlaikyti savąjį identitetą. Ekspertės akcentuoja Lietuvių visuomenės uždarumą bei priešiškumą mažumoms.

Kalbant apie sudėtingą etninių mažumų situaciją, išskiriami romų, rusų bei lenkų atvejai. Ekspertės pažymi, kad romai yra visai neintegruoti į Lietuvos visuomenę ir atsiduria visiškoje socialinėje atskirtyje. Pastebimos ypač gajos neigiamos visuomenės nuostatos bei stereotipai dėl romų, kurie visiškai minimizuoja jų integracijos galimybes. Kaip vienas labiausiai neigiamų veiksnių romų situacijos vertinime išskiriamas plačiai paplitęs jų išgyvenamų problemų kildinimas iš skirtingos etninės tapatybės (o ne socialinės atskirties). Ypatingai prasta romų situacija bei įvairialypis skurdas yra gana plačiai akcentuojami ir mokslinėje literatūroje (Abramavičiūtė ir kt., 2004; Kasatkina ir Leončikas, 2003).

Išskiriama socialinė-ekonominė nelygybė etniniu pagrindu. Ekspertės pažymi, kad rusų bei lenkų tautybės žmonės dažnai telkiasi mažiau apmokamo ir žemesnės kvalifikacijos reikalaujančio darbo srityse. Atkreipiamas dėmesys į rusų etninės grupės marginalizaciją ir nedalyvavimą nei politiniame, nei pilietiniame šalies gyvenime. Pastebima, kad rusų išgyvenama diskriminacija dažnai visuomenės yra pateisinama, siejant šią etninę grupę su sovietmečio represijomis.

Kontrolieriaus tarnybos specialistė pastebi rasizmo užuomazgas Lietuvoje bei atkreipia dėmesį į galimas problemas ateityje, nes šiai temai šiuo metu apskritai neskiriamas dėmesys. Nors dabartiniai tyrimai parodo gana didelį lietuvių pakantumą kitos rasės asmenims (*Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*, 2006; *Lietuvos tolerancijos profiliai*, 2003), tačiau iš tiesų tai gali būti paaiškinama ypatingai mažu rasinių mažumų narių skaičiumi bei retu visuomenės daugumos santykiu su jais.

Pažymima, kad palankesnis požiūris į amžiaus bei negalios mažumų grupes gali būti nulemtas to, kad daugumai žmonių yra lengviau susitapatinti su šių grupių nariais, suprantant, kad tam tikru momentu kiekvienas gali atsidurti tam tikroje amžiaus kategorijoje ar įgyti negalią. Be to, valstybė tradiciškai skiria nemažai dėmesio neįgaliųjų problemoms. Visgi pastebima, kad palankesnis požiūris ar didesnis dėmesys nebūtinai yra tinkamas. Kontrolieriaus tarnybos ekspertės teigimu, dažniausiai neįgalieji visuomenėje iš tiesų nėra laikomi pilnaverčiais ir lygiaverčiais visuomenės nariais. Neretai jie yra socialiai izoliuojami, apribojant bet kokias jų dalyvavimo galimybes.

4.2. Diskriminacijos priežastys ir pasekmės

Pastebima, kad diskriminacijos priežastys gali būti labai įvairios ir tarpusavyje glaudžiai susijusios. Jos gali būti istoriškai, kultūriškai bei ideologiškai susiklosčiusios ir palaikomos.

Ekspertės pažymi, kad diskriminacijos priežastis reikėtų sieti su ydingomis socialinėmis struktūromis, kurios ir nulemia tai, jog vienos visuomenės grupės atsiduria labiau privilegijuotoje padėtyje, o kitos – mažiau. Šios struktūros yra grindžiamos klaidingomis nuostatomis bei stereotipais ir yra labai atsparios pokyčiams. Iš esmės tai pagrindžia ir Dovidio ir Michelle (2005), kurie teigia, kad stereotipizavimas ir kategorizavimas tiesiogiai veikia diskriminacijos atsiradimą.

Pastebima, kad net ir patys priklausydami tam tikroms atskirties grupėms, žmonės dažnai yra linkę turėti neigiamas nuostatas dėl kitų grupių ar net jas diskriminuoti. Ekspertė teigimu, taip yra todėl, kad žmonės jau gimsta į tokią sistemą, kuri juos įpareigoja taip elgtis, tai yra, laikytis neigiamų nuostatų bei stereotipų ir jų nekvestionuoti, atstovauti stipriausią socialinę grupę ir kovoti dėl jos pranašumo. Pastebima, kad visuomenės nuostatos ir stereotipai yra nuolat palaikomi žiniasklaidos priemonių, švietimo sistemos, auklėjimo šeimoje, kasdieninio bendravimo.

Ministerijos specialistės teigimu, diskriminacija kyla todėl, kad tiesiog visuomenė yra per mažai informuota ir trūksta švietimo apie diskriminaciją bei socialinę įvairovę. Tačiau kartu pastebi, kad net ir labai tinkamai parinktas švietimas ne visada yra veiksminga priemonė, priverčianti atsisakyti diskriminacijos. Taigi, galima teigti, kad nors ir informacijos trūkumas arba klaidingos informacijos turėjimas gali įtakoti diskriminacijos atsiradimą, tačiau daugeliu atvejų tai yra tik papildomas veiksnys diskriminacijos raidos procese.

Ekspertės pažymi, kad diskriminaciją gali iššaukti netikrumas dėl savo paties identiteto ir nesaugumo jausmas, kuris ypač išryškėja kintančioje bei nestabilioje aplinkoje. Taip individai gali projektuoti savo baimes bei nerimą į išorines grupes. Aiškių nuostatų dėl kitų grupių turėjimas sukuria tariamą saugumo jausmą. Pastebima, kad šiuolaikinio identiteto formavimuisi didelę reikšmę turi mąstymas antinomijomis, kuris iš esmės priešpastato visuomenės grupes.

Diskriminacijos poveikis yra labai daugialypis. Ji daro neigiamą įtaką individui, jo artimiausiai aplinkai bei visuomenei apskritai. Pirmiausia diskriminacija riboja ją patiriančio individo galimybes atvirai ir produktyviai veikti įvairiose srityse, laisvai rinktis bei save realizuoti. Taip pat diskriminacija didina socialinę atskirtį bei sudaro sąlygas skurdui atsirasti. Skurdas neigiamai veikia ne tik patį individą, bet ir jo aplinką, o taip pat gali nulemti ateities kartų skurdą bei ribotas integracijos galimybes. Integracijos stygius gali sudaryti sąlygas įvairiai manipuliacijai mažuma bei aktyviam mažumos pasipriešinimui atsirasti, o tai paprastai turi neigiamų pasekmių tiek pačiai mažumos grupei, tiek ir visuomenės daugumai.

Ekspertės pažymi, jog diskriminacija turi žymų neigiamą poveikį valstybės ekonominei gerovei. Pirmiausia dėl to, kad yra pilnai neišnaudojamas diskriminuojamų grupių narių turimas fizinis, protinis bei kūrybinis potencialas. Jeigu šioms grupėms priklausantys žmonės dirba tik žemos kvalifikacijos reikalaujantį bei mažai apmokamą darbą, tai ir jų sumokama suma į valstybės biudžetą yra labai maža. Ribotas mažumų grupių įtraukimas į darbo rinką lemia didesnę mokesčių našta sėkmingai dirbančiai visuomenės daliai.

Pastebima, kad nuo diskriminacijos gali nukentėti žmonės, patys tiesiogiai nepriklausantys tam tikrai mažumai, tačiau turintys sąsajų su ja, veikiantys jos aplinkoje ar atvirai deklaruojantys savo antidiskriminacines vertybes. O taip pat žmonės iš viso nesusiję su atskirties grupe, tačiau turintys tos grupės nariams stereotipiškai būdingų savybių.

4.3. Antidiskriminacinė politika Lietuvoje

Pažymima, kad valstybės antidiskriminacinė politika Lietuvoje egzistuoja labiau kaip formalumas. Eksperčių teigimu, visa antidiskriminacinės politikos esmė yra praktinis jos lygmuo, kuriuo ji

realiai nefunkcionuoja. Praktikoje pasigendama valstybės pareigūnų realios diskriminacijos situacijos Lietuvoje vertinimo ir pripažinimo, iš jų kylančių iniciatyvų bei aiškių reakcijų į lygių galimybių pažeidimus. Šiuo metu Lietuvos politinėje kasdienybėje vyrauja mažumų grupių nesupratimas, jų situacijos nuvertinimas ir žmogaus teises bei orumą pažeidžiantys pareiškimai bei iniciatyvos, o pati antidiskriminacinė politika funkcionuoja tik tiek, kiek ją palaiko nevyriausybinės organizacijos.

Pastebima, kad Lietuvoje daugiau dėmesio skiriama tik moterų ir vyrų lygių galimybių bei diskriminacijos dėl lyties klausimams, o kitų diskriminacijos raiškų problemos dažnai yra ignoruojamos ir nustumiamos į šalį. Eksperčių teigimu, nėra integruoto valstybės požiūrio į diskriminaciją, bendro diskriminacijos, netolerancijos bei priešiško problematikos suvokimo. Tiek visuomenė, tiek ir valstybės tarnautojai turi labai mažai nuovokos apie diskriminacijos bei tolerancijos reiškinius. Pabrėžiama valstybės pareigūnų kompetencijos stoka, bazinių žinių neturėjimas bei mokslo reikšmės nuvertinimas.

Atkreipiamas dėmesys, kad Lietuvoje su mažumomis susijusios problemos dažnai yra ydingai suprantamos kaip pačių mažumų, o ne visos visuomenės problemos ir pagal tai yra orientuojama antidiskriminacinė veikla. Lietuvoje pasigendama požiūrio, jog visų žmonių lygių galimybių bei integracijos užtikrinimas yra svarbus ne tik socialinės atskirties grupėms, bet ir visuomenės daugumai. Eksperčių teigimu, antidiskriminaciniame procese nėra mąstoma, kaip sudaryti žmonėms galimybes sėkmingai patiems integruotis į visuomenę; problemos bandomos spręsti (jeigu iš viso bandomos) tik socialinėmis išmokomis bei agresyviu politiniu įsikišimu.

Pažymima, kad Lietuvoje trūksta integruoto švietimo bei tolerancijos ugdymo, jam skiriama ypač mažai dėmesio. Švietimas yra orientuojamas tik į tam tikras suaugusiųjų grupes ir tai daroma tik vienkartiniais projektais. Tolerancijos ugdymas mokyklose pateikiamas labai siaurai, jis nėra tinkamai integruotas į visas švietimo programas. Apskritai trūksta supratimo, kad visuomenei yra labai reikalingi antidiskriminaciniai įgūdžiai.

Daugumai išvardintų antidiskriminacinės politikos trūkumų nepritaria ministerijos specialistė, kuri pati realiai negali pateikti šios politikos vertinimo. Visgi ji pripažįsta, kad praktinė antidiskriminacinė politika iki 2006 metų rudens neegzistavo. Ji iš esmės pagrindžia kitų respondenčių teiginį, jog valstybės pareigūnai neigia diskriminacijos problemos egzistavimą. Ministerijos specialistės teigimu, iki 2006 metų pati diskriminacijos problema nebuvo keliamą, todėl antidiskriminacinė veikla ir nebuvo vystoma. Tokiu pagrindimu verčia suabejoti vien jau Žmogaus teisių stebėjimo instituto rengiamos kasmetinės ataskaitos, o taip pat daugelio tolerancijos bei diskriminacijos tyrimų duomenys, kurių dalis buvo pristatyta šio darbo įvade.

4.3. Diskriminacijos įveikos galimybės ir būdai

Pažymima, kad esminiai veiksniai sėkmingos diskriminacijos įveikos procese yra integruotas visuomenės bei pareigūnų švietimas ir politinės kultūros kaita.

Ekspertų teigimu, švietimas turi būti organizuojamas, taip, kad apimtų visas institucijas, pradedant auklėjimu šeimoje bei vaikų darželyje ir baigiant suaugusiųjų nuomonės kaita. Akcentuojamas svarbus žiniasklaidos vaidmuo tolerancijos ugdyme. Ji turėtų būti orientuota į stereotipų ir neigiamų nuostatų ardymą, o ne į jų įtvirtinimą ir reproduktivumą.

Pažymima, kad antidiskriminacinė veikla turi apimti ir pedagogų, pačių lygių galimybių srityje dirbančių specialistų, valstybės pareigūnų bei teisininkų švietimą. Svarbu mokyti pedagogus integruoti tolerancijos ir lygių galimybių aspektus į jų dėstomus dalykus, kritiškai vertinti dėstomą medžiagą ir dirbti su įvairove plačiaja prasme.

Ypatingai akcentuojama antidiskriminacijos ir lygių galimybių srityje dirbančių pareigūnų bei specialistų švietimo svarba. Pažymima, jog toks švietimas turėtų būti orientuotas į jų veiklos principų įtvirtinimą bei problemų sprendimo galimybių analizę. Svarbu mokyti specialistus stebėti, perimti ir pritaikyti kitų šalių geras praktikas.

Viena ekspertė pažymi, kad keisti suaugusiųjų nuostatas yra labai sudėtinga ir kad lengviau ir efektyviau yra pradėti nuo vaikų. Tada, pasak jos, išaugs visiškai kitokia nauja karta, kuri nebebus linkusi diskriminuoti. Visgi suaugusiųjų švietimas yra būtinas vien jau todėl, kad iš esmės nuo jų priklauso vaikų ugdymas ir jiems įdiegiamos nuostatos.

Pažymima, kad nuomonės kaitoje yra labai svarbu ne tik akcentuoti įvairovės bei tolerancijos svarbą, bet ir kalbėti apie diskriminacijos funkcionavimo mechanizmus bei neigiamą poveikį individui bei visuomenei. Svarbu suprasti, kad visuomenėje visi yra glaudžiai tarpusavyje susiję, ir diskriminacija paveikia ne tik diskriminuojamą individą ar grupę, bet ir pakenkia visuomenės daugumai. Mąstymas turi kisti link suvokimo, kad problemos glūdi socialinėje sistemoje, o ne socialinės atskirties grupėje.

Pabrėžiama, kad labai svarbu, jog mažumų diskriminacijos įveikoje iniciatyvos kiltų iš pačios visuomenės, tai yra, kad dauguma prisiimtų atsakomybę už diskriminaciją bei imtųsi ją šalinti. Ekspertų teigimu, iniciatyvos iš mažumos kyla tik kraštutiniu atveju ir yra pavojingos tiek pačiai mažumai, tiek ir visuomenei apskritai, todėl galią turinčios struktūros diskriminacijos problemas turėtų spręsti iki šioms pasiekiant pika.

Išskiriama politinės kultūros kaitos svarba. Pasak respondentų, politikoje turėtų būti žvelgiama toli į priekį ir socialinė problemos sprendžiamos iš esmės, o ne manipuluojama socialinės atskirties grupėmis, kildinant iš jų visuomenės problemas bei išvelgiant jose grėsmę ateičiai. Atkreipiamas dėmesys, kad ypatingai svarbi yra valstybės valdžios aiški deklaracija, jog netolerancija bei

diskriminacija yra neleistina. Taip pat pabrėžiama ir visuomenės sąmoningumo, vertinant politiką bei renkantis savo atstovus valdžioje, reikšmė.

5. IŠVADOS

Eksperčių teigimu, mažumų samprata priklauso nuo jai apibūdinti naudojamų kriterijų: santykio su kitomis grupėmis, atskirties, diskriminacijos, lygių galimybių stokos. Visgi pastebima, kad šie kriterijai, apibrėžiant mažumas, yra labiau vienas kitą papildantys nei įpareigojantys kurti naujas sąvokas. Mažumos gali formuotis etninio ar seksualinio identiteto, negalios, amžiaus, rasės ar religijos pagrindu.

Pastebima, kad visuomenės nuostatos dėl įvairių mažumų labai skiriasi. Ypač neigiamos bei priešiškos nuostatos vyrauja dėl seksualinių bei etninių mažumų. Išskiriama labai siaura, fragmentiška bei stereotipiška seksualinių mažumų samprata Lietuvos visuomenėje, kuri lemia homoseksualių žmonių uždarumą, o visa tai daro neigiamą įtaką jų gyvenimo kokybei bei lemia ribotas saviraiškos, darbo, mokslo ir kitos veiklos galimybes. Kalbant apie sudėtingą etninių mažumų situaciją, išskiriami romų, rusų bei lenkų atvejai. Ypač gajos neigiamos visuomenės nuostatos bei stereotipai dėl romų visiškai minimizuoja jų integracijos galimybes. Rusų bei lenkų atvejais išskiriama socialinė-ekonominė nelygybė etniniu pagrindu. Taip pat pastebimos rasizmo užuomazgos Lietuvoje bei atkreipiamas dėmesys į galimas problemas ateityje.

Išskirtinas tik Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos specialistės turimas gana skurdus mažumų situacijos Lietuvoje vaizdas ir tam tikri vertinimų bei sampratų neatitikimai. Kitų eksperčių pasakojimai gana plačiai atskleidė mažumų ir diskriminacijos reiškinius.

Pastebima, kad diskriminacijos priežastys gali būti labai įvairios ir tarpusavyje glaudžiai susijusios. Jos gali būti istoriškai, kultūriškai bei ideologiškai susiklosčiusios ir palaikomos. Ekspertės pažymi, kad diskriminacijos priežastis reikėtų sieti su ydingomis socialinėmis struktūromis, kurios ir nulemia tai, jog vienos visuomenės grupės atsiduria labiau privilegijuotoje padėtyje, o kitos – mažiau. Šios struktūros yra grindžiamos klaidingomis nuostatomis bei stereotipais ir yra labai atsparios pokyčiams. Pažymima, kad diskriminaciją gali iššaukti netikrumas dėl savo paties identiteto ir nesaugumo jausmas, kuris ypač išryškėja kintančioje bei nestabilioje aplinkoje.

Pastebima, kad diskriminacijos poveikis yra labai daugialypis. Ji daro neigiamą įtaką individui, jo artimiausiai aplinkai bei visuomenei apskritai. Pirmiausia diskriminacija riboja ją patiriančio individo galimybes atvirai ir produktyviai veikti įvairiose srityse, laisvai rinktis bei save realizuoti. Taip pat diskriminacija didina socialinę atskirtį bei sudaro sąlygas skurdui atsirasti. Pažymima, jog

diskriminacija turi žymų neigiamą poveikį valstybės ekonominei gerovei. Pirmiausia dėl to, kad yra pilnai neišnaudojamas diskriminuojamų grupių narių turimas fizinis, protinis bei kūrybinis potencialas.

Pažymima, kad valstybės antidiskriminacinė politika Lietuvoje egzistuoja labiau kaip formalumas. Eksperčių teigimu, visa antidiskriminacinės politikos esmė yra praktinis jos lygmuo, kuriuo ji realiai nefunkcionuoja. Praktikoje pasigendama valstybės pareigūnų realios diskriminacijos situacijos Lietuvoje vertinimo ir pripažinimo, iš jų kylančių iniciatyvų bei aiškių reakcijų į lygių galimybių pažeidimus. Šiuo metu Lietuvos politinėje kasdienybėje vyrauja mažumų grupių nesupratimas, jų situacijos nuvertinimas ir žmogaus teises bei orumą pažeidžiantys pareiškimai bei iniciatyvos, o pati antidiskriminacinė politika funkcionuoja tik tiek, kiek ją palaiko nevyriausybinių organizacijų. Pabrėžiama valstybės pareigūnų kompetencijos stoka, bazinių žinių neturėjimas bei mokslo reikšmės nuvertinimas. Atkreipiamas dėmesys, kad Lietuvoje su mažumomis susijusios problemos dažnai yra ydingai suprantamos kaip pačių mažumų, o ne visos visuomenės problemos ir pagal tai yra orientuojama antidiskriminacinė veikla. Lietuvoje trūksta integruoto švietimo bei tolerancijos ugdymo, jam skiriama ypač mažai dėmesio.

Pažymima, kad esminiai veiksniai sėkmingos diskriminacijos įveikos procese yra integruotas visuomenės bei pareigūnų švietimas ir politinės kultūros kaita. Švietimas turi būti organizuojamas, taip, kad apimtų visas institucijas, pradedant auklėjimu šeimoje bei vaikų darželyje ir baigiant suaugusiųjų nuomonės kaita. Akcentuojamas svarbus žiniasklaidos vaidmuo tolerancijos ugdyme. Antidiskriminacinė veikla turi apimti ir pedagogų, pačių lygių galimybių srityje dirbančių specialistų, valstybės pareigūnų bei teisininkų švietimą. Labai svarbu, jog mažumų diskriminacijos įveikoje iniciatyvos kiltų iš pačios visuomenės, tai yra, kad dauguma prisiimtų atsakomybę už diskriminaciją bei imtųsi ją šalinti. Išskiriama politinės kultūros kaitos svarba: politikoje turėtų būti žvelgiama toli į priekį ir socialinė problemos sprendžiamos iš esmės, o ne manipuliuojama socialinės atskirties grupėmis, kildinant iš jų visuomenės problemas bei išvelgiant jose grėsmę ateičiai.

LITERATŪRA

1. Abramavičiūtė, I., Andrulienė, A., Leončikas, T., ir Žiobienė, E. *Tarpusavio supratimas: tarptautinė tolerancija*. Lietuvos žmogaus teisių centras, Vilnius, 2004.
2. Adams, H. E., Wright, L. W. (Jr.), and Lohr, B. A. Is Homophobia Associated with Homosexual Arousal? *Journal of Abnormal Psychology*, 1996, Vol. 105, No. 3, pp. 440-445.
3. *Anti-Semitism in America 2000*. Anti-Defamation League, 2002.
4. Banks, C. *The Cost of Homophobia: Literature Review of the Human Impact of Homophobia in Canada*. Gay and Lesbian Health Services, Saskatoon, SK, 2003.
5. Brewer, M. B. The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, No. 55, 429-444, 1999.
6. Bournhonesque, R., and Winett, L. *An Analysis of Ex-Gays and Reparative Therapy in the News*. GLAAD, NY, 2002.
7. Connell, R. W. A Very Straight Gay: Masculinity, Homosexual Experience, and the Dynamics of Gender. *American Sociological Review*, 1992, Vol. 57, No. 6, pp. 323-334.
8. Dipboye, R. L., and Colella, A. An Introduction. In: *Discrimination at Work: The Psychological and Organizational Bases*, pp. 1-9. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers, 2005.
9. Donskis, L. Tolerancija: abejingumas ar skirtųjų pripažinimas? *Klaipėda*, 2005 vasario mėn. 7 d., p 5.
10. Dovidio, J. F., and Hebl, M. R. Discrimination at Level of Individual: Cognitive and Affective Factors. In: *Discrimination at Work: The Psychological and Organizational Bases*, pp. 11-35. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers, 2005.
11. *Equality, Diversity and Enlargement. Report on Measures to Combat Discrimination in Acceding and Candidate Countries*. Luxembourg: Office of Official Publications of European Communities, 2003.
12. Fisher, J., Jürgens, R., Vassal, A., and Hughes, R. *Gay and Lesbian Legal Issues and HIV/AIDS: Final Report*. Canadian HIV/AIDS Legal Network, 2005.
13. Herek, G. M. Sexual Prejudice and Gender: Do Heterosexuals' Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Differ? *Journal of Social Issues*, 2000, Vol. 56, No. 2, pp. 251-266.
14. Ireland, D. *Iran Executes 2 Gay Teenagers*. URL: http://direland.typepad.com/direland/2005/07/iran_executes_2.html, 2005. (2006-03-04)
15. Jankauskaitė, M. Homofobija ir akademinis jaunimas Lietuvoje. Leidinyje: *Homofobija ir diskriminavimas Lietuvoje*, pp. 28-32. LGL, 2003.
16. Kanter, R. M. *Men and Women of the Corporation*. Basic Books: New York, NY, 1977.

17. Kasatkina, N. The Adaptation of Ethnic Minority Groups: Defining the Problem (Case of Lithuania). Leidinyje: *Etniškumo studijos 2003 / Ethnicity Studies 2003. Social Adaptation of Ethnic Minorities / Tadas Leončikas*, pp. 8-29. Kaunas: VDU, 2004.
18. Kasatkina, N., ir Leončikas, T. *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas, 2003.
19. *Lietuvių tolerancija bendrapiliečiams mažta*. Pilietinės visuomenės institutas, 2006. URL: www.civitas.lt/files/060202%20Lietuviu%20tolerancija%20mazta%20.pdf. (2006-05-06)
20. *Lietuvos tolerancijos profiliai*. Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras “Vilmorus”. Vilnius, 2003.
21. Marsh, A., and Sahin-Dikmen, M. *Discrimination in Europe*. Policy Studies Institute, London, 2002.
22. Mills, K. I. *Mission Impossible: Why Reparative Therapy and Ex-Gay Ministries Fail*. Human Rights Campaign, 1998.
23. Mondimore, F. M. *A Natural History of Homosexuality*. The Johns University Press Ltd., London, 1996.
24. Morawa, A. H. E. *The Concept of Non-Discrimination: An Introductory Comment*. European Centre of Minorities Issues, Flensburg, Germany, 2002.
25. Ostrom, T. M., Carpenter, S. L., Sedikides, C., and Li, F. Differential processing of in-group and out-group information. *Journal of Personality and Social Psychology*, No. 64, 21-34, 1993.
26. Platovas, E., and Simonko, V. Sexual Orientation Discrimination in Lithuania. *Sexual Orientation Discrimination in Lithuania, Latvia and Estonia*, pp. 5-25. Vilnius, LGL, 2002.
27. Plous, S. The psychology of prejudice, stereotyping, and discrimination: An overview. In: *Understanding Prejudice and Discrimination*, pp. 3-48. New York: McGraw-Hill, 2003.
28. Herring, R. D., and Furgerson, K. Counseling Issues With Sexual Minorities: An Invisible Minority School Population. *Q The Online Journal*, Vol. 1, No. 1, 2000.
29. Tereškinas, A. Apie lietuvių požiūrį į homoseksualumą. Leidinyje: *Homofobija ir diskriminavimas Lietuvoje*, pp. 33-34. LGL, 2003.
30. Thalhammer, E., Zucha, V., Enzenhofer, E., Salfinger, B., and Ogris, G. *Attitudes towards Minority Groups in the European Union*. SORA, Vienna, 2001.
31. Thompson, C., and Zoloth, B. *Homophobia in Self and Others*. Campaign to End Homophobia, 1990.
32. Thornberry, P., and Estebanez, M. A. M. *Minority rights in Europe*. Council of Europe Publications, 2004.
33. Streitmatter, R. *How Youth Media Can Help Combat Homophobia Among American Teenagers*. GLAAD, NY, 2003.
34. Waltman, J. *A Survey of Homophobia*. Wittenberg University, 2000.

35. *Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje 2005: apžvalga*. Žmogaus teisių stebėjimo institutas, Eugrimas, Vilnius, 2006.

PRIEDAI

1. Klausimynas	69
2. Transkripcijos sutartinių ženklų paaiškinimas	70
3. Interviu C – transkripcija	71
4. Interviu C – parafrazės	81
5. Interviu C – konceptai	86